

Флорин Суна

2

НОТАТНИК

---

1 9

---

5 5

Ю Р І Й Л И П А

Н О Т А Т Н И К

Н О В Е Л І

Т О М ІІ.

З М І С Т

Коваль Супрун	5
Чародій	31
Камянець столичний	40
На варті	56
Бляшанки	61

КОВАЛЬ СУПРУН

Їхали цілий день.

Цілий день розпалене серпневе сонце — вгорі, в темноблакитній порожнечі, руда стерня ланів — обабіч, білий, рівний, круглий обрій довкола. Цілий день настирлива, степова курява доганяла фургон кооператора, минали зрідка важкі бендюги з виноградом і халабудою над візником, цілий день їхали і не зустріли людської оселі, бо тут — південна Херсонщина, бо тут — степова Америка, бо тут — села далеко одно від одного, як острови розгублені.

Кооператор, молода людина, по очі защебнутий в полотняний плащ, сидів в „колисці“, що злегка гоїдалась над фургоном. Коні бігли дружно, — шлях був рівний, думки думались прості. Вже другий рік їздить так молодий кооператор з простими думками від села до села і засновує артіль, крамниці, кооперативи селян. Під заспанним оком Росії уже кілька мільйонів селян об'єдналось у цій простій думці — єднати селянські багатства для селян.

Повітря стало мовби дзвінкіше. Показались високо-високо перісті хмарки. Гарби й вози, що верталися з поля, за-ряснішали. Птах-рибалка перемахнув перед конем, — певне десь близько вода, а коло води і село.

Тоді ж фурман, селянин у шевйотовому сурдугі, показав пужалном на щось своєму сусідові.

Молодий кооператор жадібно зиркнув:

— До Кривої Балки доїжджаємо? — спитався.

Фурман хитнув головою і знов тикнув нетерпеливо пужалном у щось перед ними.

— Нічого не бачу!

Кооператор звівся з колиски і раптом почув скрип і дзявк і в сірих клубах пилюки побачив щось дивне. Видно

було тільки широкі плечі і спину, що на ній висіла торба з приладдям. Над плечима стовбурчив уважний селянський картуз на великій голові. Людина та посувалася то пірнаючи в куряву, то виринаючи в рожеве вечірнє проміння; людина сиділа на чомусь.

— Це — вельосипед! — крикнув кооператор, — але який дивний вельосипед.

Дійсно, вельосипед був дерев'яний, з коліс від возу, з металевою рамою й обіддям.

На вигук кооператора наколесник оглянувся, блимнули незадоволено його чорні очі, під чорною бородою блиснули білі зуби, — він сказав щось. Потім лице його напружилось, він натиснув дерев'яні педалі, тоді заgrimів заіржавілий ланцюг, затаракотіли, завищали колеса і дерев'яний самокат, застугонівши, шугнув униз і зник.

Фургон кооператора теж зблизився до того місця. Там широкий, битий шлях спадав з розмахом просто в село, що в улоговині. Тим спадом, як кучерява лявина порошу, линув наколесник. Тільки часом видно було його розчепірені ноги в чоботях над металевим обіддям переднього колеса.

Ось лявина була вже в середині безсадкового степового села серед білих і жовтих хат, критих бляхою і блакитною дахівкою. Наколесник їхав уже вузькою вулицею між камінними огорожами, серед пірамід сушеного кізняка — палива, що стояли коло кожної брами. Врешті зник.

Це тривало коротко, бо ось і фургон кооператора ринувся з гори, без гальми, по-херсонському, очайдуш.

— Чоловік спосібний, — кричав йому на вухо фурман серед граху, тороху й підкидань, — бравий чоловічок, — сам машину спорудив. Коваль, — Супрун зветься...

Їхали вже тихіше, проїздили коло білої церкви з зеленими банями.

— Де ж він живе?

— Отут, показав фурман на невелику жовту кузню. І дійсно там у дворі припертий до призьби, стояв величезний запилюжений вельосипед, подібний більше до плуга, як до вельосипеда.

Цікавість не покидала кооператора, і на другий день у

саму спеку, в білім чесунчовім уборі, він підійшов до низької кузні Супруна.

Став на порубаному порозі і обережно заглядав. В лице гріло його, як розжевлена стіна, повітря кузні. У глибині півголі в червоному світлі вовтузились двоє помічників коваля, а сам Супрун, стоячи спиною до гостя, кував.

Мав зручні, помірні, немилосердні рухи.

Зводився важкий молот, випростовувалась широка спина і завагавшись хвилю, молот спадав легко і певно на розпечене залізо, що іскри з нього, немов любовно, обсмоктували темряву і шкіряний фартух коваля.

"Гей-ей — ге-ей!" виривався з дзвону металю теж металевий приспів півдня. Супрун співав.

Почувши мову гостя, він обернувся, високий, довгоногий, з вузькою чорною бородою, а патьоки поту плили по його чолі й щоках. Блищав увесь півголий, а швидкі чорні очі зиркали наскочно й обережно з-під кущоватих брів.

— Показати вельосипед?.. Можна.

Подивився ще раз недовірливо і раптовно на гостя. Потім відклав обценьки, молот, обтерся і вийшов повагом на білий жар сонця, сам окурений вогнем і димом. Більше на гостя не дивився.

Показував, що мав в своїй велетенській кузні і сам із себе посміювався. Зібрав там пів клуні різного залізяччя. Збирав, купував у місті старі поржавілі машини, що стояли, мов у гіркому, безсилому роздумі. Розбирав їх, складав. Були там і машини до шиття, і рештки віялок, і ще якісь чудернацькі і дивно зухвалі на погляд. Погладжував їх великою долонею і пояснював. Як ловець — мислівські пси. Особливо був гордий з того, що сам зробив.

Не витримував в своїй маломовності, — мусів усе пояснити, як шрубку до шрубки, вісь до осі, зубець до зубця доходить.

Молодий кооператор непомітно придивлявся до велетня. Ба, раса була добра надморська, найпоставніша з цілої України. Тутешні селяни ніколи не знали кріпаччини. Їхні діди і прадіди повтікали у ці степові простори — на чужу і голодну смерть, з Гетьманщини, Галичини й Волині, від пан-

щини на безвіддя й безлюддя. Заселяли цю землю ще тоді, коли тут повзали великі, шестиметрові боаполози, басували дикі коні-тарпани, і повно було лисиць, оленів і всякої звірини. Як малі твердині, побудували над балками і джерелами самотні села, розмножили отари овець, возили сіль і рибу з-над моря, відбивались від вовків і розбишацьких вагаг. Згорділи. Не один чотирма кіньми їздив в неділю до далекої церкви за кількадесят кілометрів, а про себе казав: "Я не який небудь пан з міста, — я господар"...

Тим часом Супрун серед своїх віялок і молотілок таки зовсім утратив суворість лиця. Пробиував корбоводи, погладжував чавунні втули, — говорив, а очі його зробились великі, ось він розкрилив раптом руки, — "Я б усе зробив", — сказав і спинився, дивлячись на своє побоевище в клуні. — Щось у мені таке є, що аж рветься, — я й сам не знаю. Оце на що тільки гляну, — уже б і зробив.

От і водокачку поставив би — вмію. Кухню таку парову — поставив би. Чи я знаю, — сказав, аж задихнувшись, — я б може паровози поставив би... Мене тільки двинуть, по-сунуть на щось — зроблю. Покажи тільки — що? Я все можу!

І раптом підніс одною рукою свій важений дубовий, одоробляний вельосипед, аж молодий інтелігент сахнувся від коваля.

Але тепер і Супрун подумав про нього, опустил вельосипед, потер підборіддя і спитався знічев'я і хитро. Видно ця думка муляла його і непокоїла від самого початку знайомости:

— А ви — може студент?

І сказавши це, застиг.

Кооператор був студентом уже десять років.

— Студент? глянув щасливо просто в очі юнакові. Не питався більше. Нагнув голову вперед, вхопив залізною долонею гостя за плече і, як ляльку, як сніп соломи, потяг змалілу постать у чесунчі через ціле подвір'я до хати, до холодного зівя дверей.

Далі все пішло з якоюсь диявольською швидкістю, з напруженням, з задиханою гаряччю.

Запарував чай, запарував борщ, з'явилися теплі плачиди з сиром і гарбузом і великі брикети вареної свинини. Бігала статурна Мотя, від поспіху заплітались ніжки у малої Фросі. Господар питався, знов сідав, знов вставав — і все питався. Говорив і вимахував руками, говорив і приказував:

— От добре. От добре. От добре, що єсть таки і в мене — чоловік!

Частував сам. Цукру до чаю наклав пів шклянки, аж рідина розплескалася. Не зважав на це. Брав свинину з миски і сам її вкладав в рот гостеві.

— Їжте, їжте — ви з дороги.

— Я вже не з дороги, — боронився кооператор, але що ж! мусів їсти, мусів відповідати на питання, мусів пити степову, зелену кануперівку. Їв, говорив, знов їв, пив, повторював, потім почув, що ледве сидить, соловіє...

Тоді Супрун став перед ним, мов у тумані, киваючи і сміючись бородою й очима, як прапрадідівське мариво — чур.

— А жити будете в мене, — вимовив.

— Та я...

— Уже й ваш чемоданчик принесли.

І сам ставив чемоданчик, і сам брав на руки і клав кооператора до ліжка високо, високо, на восьми пухових подушках, і сам прикрив його ковдрою пестливо і грубо, побатьківському.

II.

Супрун забирав кооператорові увесь час, що лишався студентові від організаційних праць. Молодий чоловік не мав і хвилини спокою, хібащо спав.

Вранці тільки розплющив очі, а вже двері до півтемної горниці скрипіли і до хати всувався боком очікувальний Супрун із блискучими, чорними очима. І разом з ними надходила злива — запитання, перевірки, зачіпки, устаточнювання, сумніви й обережні надії. Питався про ціну кожного предмету і про вартість кожної мислі.

Цікавило його найбільше місто, але не забави і привабливості. Зрештою, їздив колись до Херсону і знав і публіч-

ні доми, і театр, і ресторани. Він випитувався про інше. Сам того може, не відаючи, розгадував таємницю влади міста.

— Яким способом вони нас, християн, держать? — питався.

Кооператор пояснював соціалістичними теоріями, ви-зиском капіталу. Супрун з делікатности слухав, а потім махав рукою. Він не вірив теоріям.

— Ні, ви от ліпше скажіть, як вони нас держать? — питався, клонив голову набік, якби торгуючись, і слухав.

Кожне слово інтелігента примірював до якоїсь своєї глибоко схованої мірки, і кривився:

— Тут щось не так, — тут головного шпунту нема.

Він вірив, що десь лежить для нього гостра правда, пов-на несподіванок, як глибоко закопані бочки з порохом. Усе інше було — обман, ошуканство: поліція, жандарми, ад-міністрація, якісь пани, якась їхня добродійність, політика, звичаї.

Якось, риючись у чемоданчику студента, він витягнув звідти грубий томик львівського видання Кобзаря.

— Що це? — запитався цікаво.

Замість відповіді кооператор прочитав йому вірш звід-ти.

— Це заборонено, — це писав наш, селянин. Тільки ве-ликий селянин.

Супрун хвилинку нічого не говорив, мов би затаїв від-дих...

— Дайте мені це, — сказав.

Вхопив в обидві долоні книжку і так вийшов, утік від усіх.

Три дні і Мотя, і Фрося спинались по драбині на горище і ставляли там миски з їжею, і щодня забирали їх майже неторкнутими. Мотя і Фрося прислухалися: було чути тільки, як шелестіла суха солома, як хтось проказував слова, як хтось зідхав жалісно і стогнав, як ранений у са-ме серце.

Три дні студент відпочивав від питань. Одного вече-ра він ходив у глиб степу з місцевою вчителькою. Вона дзвінко й багато говорила, а степ світився вечором, потім

затлів рожевою імлою, потім загас — і визоріло,— і залягла ніч.

Студент вернувся пізно, роздягся. Над ним на горищі зрідка хтось сідав, і знову зривався й завмирав. Світло свічки блимало крізь шпарину в стелі.

— Супрун ще так хату спалить, — подував і на мить стривожений, сів на ліжку.

Потім махнув рукою, накрився по вуха й заснув. Спав без снів, а далі привидилось йому багато ставів у лотоках: взяті в шлюзи, один нижче, другий вище, а всі лагідні, всі дзеркаляться один над другим. Вони все зростали, вищились, зводились, громадились півкругом німовні, як кожна стояча вода. Враз їхня мовчазна блискучість здригнулась. Поволі почали самі підноситись лотоки, — тихо шепочучи, посунулась одна маса води, десь ізбоку захлюпотів цілий став, вливаючись до нижчого водоему, ще десь тонко заревів інший потік. Раптом стави зашуміли. Зашуміли таким загрозливим, нестриманим, важким сичанням, що маячильник упізнав іншу стихію — вогонь. То вогонь з'єднали піднесені лотоки, і вогонь закаменілий досі, — тепер загукав, заплескав, забрав на свої хвилі хату, ліжку, усе...

Студент обудився зляканий: дійсно, зашуміло вгорі, хтось біг по горищі, сягав драбиною наниз, і вибіг у ніч, кричучи жалібно й здавлено: „Ох, Боже ж мій, Боже! Боже ж, мій Боже!“

Студент зрозумів:

— Це Супрун.

І раптом велика голова і пів плеча чорною сільветою залягли світанково-ясне, відчинене вікно. Супрун нерівно дихав в цьому вікні.

Студент сів на ліжку: він чув близько віддих велетенського тіла селянина.

— Усе знаю, — сказав коваль сухим, гарячковим голосом. От де обман, — додав, дрижучи, — вони приспали нас ці вороги, ці морди покривавлені. От де обман! От де обман! І відірвався від вікна:

— Обудять її окрадену? — говорив у снігах, — і в огні її обудять? — повторював входячи до світлиці. Хто ж обу-

дить? — спитався з притиском і став над студентом.

Сіріло вже і його було видно: високого в білому полотнянику, з затисненими кулаками, страшного. Говорив, проклинав, трясся, врешті вхопив обидві руки інтелігента в свої великі шаршаві долоні:

— Як їх узять? — крикнув.

— Кого?

— Тих ворогів, ті морди покривавлені.

Студент сів, підтягнув під себе, під сорочку ноги, і зідхнув, як нянька перед питанням дитини.

— Наукою, — сказав за ним трохи здивовано, трохи згїрдливо коваль. — А може б теж і люшню попробувать? — і розпружив широкі плечі.

— Не поможе люшня, — говорив студент, — треба багато вчитися. І трохи невиспаним голосом почав говорити про книжки, їх силу, про можливості освіти, авторитетно подавав назви книжок, адреси книгарень, свою адресу.

Супрун сів і слухав уважно. Був трохи прибитий тим, що почув.

— А що ж, — шепотів ледве чутно, — а щож, будем і вчитися. Як треба, — що ж — то треба... Я можу все, — як треба, — я можу все зробити.

Майже не слухав рівної, докладної оповіді кооператора про науку, — сидів, поклавши долоні на сухі коліна, і повторював потихеньку своє "що ж, коли треба".

За кілька днів кооператор виїхав, zostавивши "Кобзар" і свою адресу Супрунові.

За рік, в кінці липня коваль вирушив на ту адресу. Віз із собою щось для кооператора. Зосереджений і мовчазливий не зважав на те, що діється довкола, — ані на довгі потяги з сел, повні людей, коней і голодної худоби, що ревіла, ані на мости, що проминали, що миготіли багнетами вартівих, ані на станції, де сільські люди гнітилися, тиснулись спітнілі, нерозумні, випростовуючись тільки час від часу перед блискучими гудзиками старшин. Не бачив коваль Супрун, навіть, військових потягів повних крику, гармоній і заламлених кашкетів. Не звертав уваги на мовчазні, застигли

під брезентами гармати на залізничних плятформах, що мчали на захід.

Іхав до малого таврійського міста, де був кооператор.

Застав студента самого в невеличкому, ясному покою.

— Це я приїхав, — сказав спокійно, — я, Супрун. Привіз щось, — і, кречучи, обома руками обережно зсунув з своєї спини туго набитий, великий мішок. Мішок гупнув об землю, і Супрун почав його розв'язувати. "Сало"? — подумав кооператор.

— Віз сюди, аж до Мелітополя, — сказав Супрун, по-господарському взявся під боки і відійшов від мішка.

Кооператор кинувся туди: там горами були накладені сині і сірі зшитки паперу, записаного великими літерами у рівних рядках. Вірші.

— Друкуйте сміливо, — сказав Супрун: — можете до кожного журналу дати, в мене обману нема. Цілий рік писав. Усе по правді написано, як воно єсть.

Кооператор перегортав вірші: "Україна", "воля", "кат гуляє" — довгі, довгі ряди знаних виразів. Встав з карачків, випростувався, кинув зшиток назад до мішка.

— Слухайте, — сказав дивним голосом до Супруна, — гляньте на мене.

Коваль жваво оглянув його постать в зеленкуватім мундирі.

— О, — сказав, схиливши голову на бік, — та ви офіцер.

Кооператор кивнув головою: — Завтра їду на фронт.

Супрун по-селянському хижо й цікаво придивлявся до лица молодій людини: щось немов смертельна туга й ненависть ховалася в глибині очей молодого старшини. Як у ображеного хлопця.

Супрун перевів очі в діл на свої папери. Посвистів злегка: — Та як же то буде?

— Інакше. Киньте ваш папір, не думайте про газети, журнали.

Тоді Супрун глянув просто в очі студентові. Щось велике почув недалеко. Щось очікуваного зближувалось. — Що? — спитався просто.

Студент в мундирі шарпнувся. Його очі дивились десь понад селянином. І раптом у відповідь зробив рух, що су-перечив усьому його світоглядіві, усій добродушності "Просвіт" і кооператив, рука його мимоволі лягла на ви-повнену кобуру револьвера при поясі, показала на шаб-лю. що лежала на ліжку, на військові підручники на столі.

— А бачите, — сказав Супрун радісно, забувши на мить про свій смуток недрукованого автора, а бачите! — і додав докірливо: — Я ж казав вам: а може краще люшня!

Зарублював, уперто повторював: — А таки краще люш-ня.

Коли пізніш мовчки зав'язував мішок, щоб відійти, мо-лодий кооператор, стоячи до нього спиною, дивлючись у вікно, спитався:

— Вас ще не кличуть?

— Ні, але мабуть буду швидко там і я, — сказав Супрун і покивав сухолицею чорноволосою головою. Потім дійшов теж до вікна і глянув на що задивився студент.

А той з очима вологими, гнівними і одночасно застиг-лими в вірі, дивився, як бігли прожогом, немов би приги-наючись, одна за другою, одна за другою неспокойні, тем-наві хмари під смаганням немилосердного вітру.

Селянин вийшов мовчки. Більше в житті він не бачив кооператора.

III.

Супруна, як і багатьох херсонців, приділили до Черно-морської фльоти, до транспортної фльотилії, що постала тоді з самих торговельних суден.

Перші місяці коваль Супрун пробував був не коритися військовій дисципліні, але кари, карцери, робота не в чер-гу і zostавлення без відпустки зовнішньо його заспокоїли. Вкінці, він не відрізнявся від інших моряків.

Тільки в неділю і свята ховав до кишені замусолену не-величку книжечку і йшов, утікав від усіх, від товаришів і на-чальників, від моря і самого міста.

Часами втікав на недалекі Інкерманські скали по дру-гім боці Чорної ріки. Переходив за невеличкий, печерний

манастир в скелях, блукав серед руїн, що вони на своїм кількатисячелітнім віці пам'ятали багато, вибирав одну з прадавніх крипт у скелях і там відлежувався і від військової служби, і від великого міста, і від усього, що він уважав чужим. Він ненавидів це дуже без пощади і, сидячи в вузькій камінній крипті, сичав раптом з гніву і затискав кулаками. Потім довго лежав мовчки і тільки груди його швидко підіймались і опускались.

Але найчастіше він не втівав аж так далеко. Минав жовтий пам'ятник перед морськими косарнями, минав корабельні доки і будинки Берестейського полку, і за Татарською слобідкою спинявся самотний серед пагорбів, на кам'янистим узгір'ю.

Праворуч, на північ під ним був велетенський мурашник Корабельної Слобідки, військових доків, ліс щогол і димарів пароплавів. Okремо бовваніли сірі сковані бездіяльністю тулуби кількадесяти панцерних суден, що стояли далеко від гранітової надбережної. Між панцерниками по всіх бухтах затоки сновигали, никали, вештались зелено-червоні йольки, воєнні вельботи і шістки. Сполучували корабельну бухту з містом.

Просто перед Супруном блищало жовтавою біллю воно, як видиво струнке і чисте. Супрун бачив примхливі будівлі на бульварах, іонічну кольонаду, сходи і мармурові леви Графської пристані, важку масу музею Оборони, рухливу течію Нахимівського корса, орієнтальну будівлю Яхтклубу і ціле місто в музиці, русі, в вінку зелених садів на пагорбах.

Йому було однаково, яке воно було, — воно було чуже. Він дивився на нього згори, як на щось дивного, низького і захланного, як на образу Божу. І не зводячи очей з міста, сягав до кишені по невеличку, замусолену і грубу книжечку.

Він знав майже все в ній напам'ять: кидав оком тільки на перші рядки. А далі губи його ворушились усе швидше, кидаючи слова просто на далеке, прегарне і безпечне місто.

Привичними здриганнями перебігали через його тіло слова про землю, що осквернена, про неправедних людей,

про пророків, що збижаються, про підлих царів і їх слуг, що не мають навіть.... права зватися людьми.

Він говорив усе голосніше, він кричав слова своїм моряцьким голосом-дзиком, і, зморщивши брови, грозив розпусному, неправедному, нелюдському скупленню людей. Грозив спочатку словами віршів, і рухи були ще помірковані. Але швидко потім він ховав книжку до кишені, — слова з книжки мішались, заламлюючись, еднались і виринали вже з іншими, більш погрозливими. Викрикував їх вкінці, як прокляття й наказ, робив павзи, і прислухався до їх луни, як прислухаються жорстокі, сільські хлопці до луни каменя киненого в схованого в чагарниках ворога.

Вкінці змучений сідав і заплющував очі. Не говорив нічого, — неначе вслухався все ще в свою найглибшу мову. Одчай залягав на його зблідлому від зусиль лиці. Однак не було в тому одчаю безнадійности. Довго, довго він так сидів, або лежав і думав. Хвилини цієї боротьби з містом давали йому незнану насолоду. Він ходив на цю відлюдну розмову, як на великі лови.

Обважнілий і запеклий вертався Супрун знов до свого транспорту служби. Придивлявся гостро до всього, прислухався до розмов, особливо молодших старшин і підстаршин, втішався кожною вісткою про вагання й легкодушність там серед них, тих неправедних. Нотував глибоко в душі кожне ошуканство, покривдження від них, тих, що нагорі. Однак лице його було завжди сонне і байдуже так само, як лица десятків тисяч морців із чорнозолотими стяжками на беретах, що звинно і справно пересувались на сталевих пливучих фортецях під блакитним хрестом на білому полі.

В третьому році війни ходили по руках літографічні промови послів із Петербурзького парляменту, і якісь відозви, і книжечки, що торочили про недоцільність і безладдя у всьому, що робила Росія і ті, що нагорі. А серед тих, що повертались з фронту, найбільше було людей, що проклинали всіх і все довкола. Вони приносили терпкий, виснажений запах війни з собою, — щось, що можна окреслити словами: все є можливе.

На провесні Сімнадцятого, парування солоне і гниле від

водорослин, що висихали рудавими купами коло доків, об-
сновувало цілу затоку; імлисте плило від судна до судна,
знов верталось на береги і зникало в веремії міста.

Осліплював соняшний, блакитний, блискучий, чорно-
морський марець. Білі чайки черкали стрілистими зльотами
тремтливу, рівну зелень бухт. Капітанський жовтий вельбот
полетів стрілою від пристані. Капітан, сивавий дідок, вер-
тався з наради в адміральським "Георгію Побідоносцю" на
свій транспорт зовсім п'яний, ошоломлений, згноблений.
Вода шуміла за бортами прудкого човна; помірно хилились
зводились спини веслярів.

— Нема, — беззвучно шепотів; дивився широко роз-
критими очима на жовтий пісок пляжі коло яхт-клубу, де
ще з зими ширили до сонця грядки висохлих половинок мі-
дій і обережно боком, мов ненасправжки, лазили цікаві
краби.

Та старий капітан їх не бачив.

— Нема царя, — сказав вкінці потихеньку до себе і від-
разу болісно закашляв: щось стиснуло його за горло. Він
боявся заглянути в ту темряву, що відкрилась йому по сло-
вах "царя нема".

Катер підлетів до трапу (гребці затримали його м'яза-
ми плечей). Капітан спинався на борт.

Коли вийшов, випростовуючись з привычки, на поміст,
на баку морці, що перед тим лежали лінивою групою, позри-
вались на струнко. Він знав їх усіх, здавалось йому. Не ждав
від них нічого надзвичайного, а однак вони тепер мали при-
йти до слова.

— Що ж, братці,... — сказав поволі. Вони дивились на
нього схвильовано, ждучи чогось, всі разом, як одно уважне
велетенське звіря. Зиркнув в бік і побачив, як на далекій,
приватній, мов заснулій, покиненій яхті на сонце з трюмів,
з бімсів, казаметів, і з кают повиповзали руді і чорні хижі
пацюки. Вилізли й нюшили повітря.

— Що ж, братці, почнемо... — хотів сказати бадьоро
"нове життя" і голос його заламався, він потер раптом си-
ву, коротку борідку, махнув рукою, обернувся і згорблений
почимчикував до своєї каюти, жалісно бурмочучи собі щось

під ніс. Передчуття жахливого нещастя раптом опанувало його. Він просто втік від здивованих поглядів своїх підвладних.

По зникненню капітана морці посідали знову, і слова хорової пісні виплили неголосним, повноплинним джерелом над зеленою затокою в паруванні. Співали лежачи й сидячи, а очі їх не відривались від синього, ярого свіжистю, пасма далекого морського обрію.

В їхній пісні, співаній низько з нежданною треллю про козака, що підступом вночі звів дівчину. На рано побивається, як горлиця, дівчина, а її болю вторує сміх козака, що глузує собі з її горя. Ця херсонська пісня мала ритм виразний, помірний, як вбивання в землю паля важким молотом.

Молодший мічман підійшов до них потиху і спинився, затаївши духа. Він саме довідався про упадок династії і лице його світилося майже побожним очікуванням. Дивився на ці огорілі, прості лица — і думав: звідси прийде справедливість. Дивився на грубі, засмолені руки, — і думав про нову владу. Здавалось йому, всі люди почнуть тепер співати братерські гімни і просто, і доброзичливо зміниться цілий світ. Він хотів гукнути щось, як гасло, але йому забракло слів.

Стояв і не говорив нічого, і моряки, скінчивши пісню, позирали із здивованням на нього. Він почув, що червоніє — і промовив майже підлесливо, щоб тільки почати розмову.

— Гарні ваші пісні.

Супрун, що сидів найближче, на звою канатів, обернувся швидко. Всі насторожились. Вони бачили: щось у владі над ними змінюється.

— Слухаю й милуюся, — сказав, все більше червоніючи старшина. Душа ваша — в тім співі.

Супрун зиркнув ще раз, і відвернувся. Сказав роздумливо, байдужо:

— Щоб душа, так ні. Це отак собі — дождання.

Хтось з лежачих засміявся коротко, гостраво, мов підкреслив смішком щось укрите, ще сховане.

IV.

Почався Сімнадцятий. Спочатку революція прийшла, як дим, що закриває обриси всіх речей. Потім — як палахкотіння звідусіль. Все було виразне, як вогонь, і як вогонь змінне.

Наказували, але не ті, що досі наказували. Заговорили, але не ті, що досі говорили. Затратились границі між старшиною і промовцем, між юрбою і військом. Слова здавались часами тільки словами, а часами з-за декорацій слів вискакувала, як велетенське, молоде котеня — смерть і бавилась знехотя людиною. І людина вмирала нежданно, як переїхане автом курча, здивоване своїм раптовим кінцем.

Але спочатку були тільки промови, перегуди юрб і прапори, що ними цвіло місто, само, як кривавий цвіт, оточене рожевими жеврінням мигдалевих пахучих садів на пагорбках, що довкола.

Жовто-блакитні прапори з'являлись поодиночі. Виринали несподівано замість негустих фльотських андріївських, і замість червоних, російських і найчастіших чорних, анархістичних. Новозбудований препотужний — 23.400 тонн дреднот „Воля“, непослухавши росіянина, адмірала Лукіна вийшов з Миколаївських доків під українським прапором, потім прибув до Севастополя український транспорт ч. 119 із славним Трохименком, за ним піднесли на флягштоку нові прапори ще крейсер „Пам'ять Меркурія“, потім піднесли на своїх гафелях при звуках гімну і свистках підстаршин і вахтенних ще два транспорти, потім ескадренний міноносець „Завидний“... Все більше, сотнями розквітали українські прапори на вулицях.

Здавалось: в будинку банку „Уніон“, де містилась Українська Рада Чорноморської фльоти, все вище над Севастополем поломеніє інше, не червоне, — золото-блакитне полум'я.

Прислані з Києва, між ними звинний хорунжий Величко, працювали з цілої сили.

Російський світогляд зникав дивно швидко і непомітно. Мости між народами Росії западалися, під прогнилими палками мостів з'явилися вири — проглини.

Новопосталу, повну обіцянок, гру комуністів легко було підтинати їхньою ж зброєю. Місяць перебування емісарів з-над Дніпра приготував ґрунт до наказу.

І він виблиснув з Києва гострий, короткий, перший:

"Наказую Чорноморській Флоті проплинути з церемоніальним салютом на честь Української Республіки".

**Генеральний Секретар військових справ
ПЕТЛЮРА.**

"Наказую" — пересигналізували судна на рейді і в відкритому морі: — "наказую" — перетелеграфували вічно веселі, зелені надморські міста до Ялти, до Керчі, до Феодосії. "Наказую" України зависло над розлогим Севастополем з його крикливими юрбами матросів, з обривками традиції, з уламками звичаїв, з його тривоною і гарячковістю.

Супротиву майже не було, і по трьох днях, 12-го листопада 1917 року відбулася урочиста парада з молебнем.

З Південної і Північної бухт повільно й маестатично вийшло кілька плавучих сталевих твердинь, велетнів-панцерників, за їх сірими кадовбами сунули видовжені гостроносі крейсери, мкнули спішливі, ескадренні міноносці і колихливі канонірки, повзли широкі, дебели транспорти...

Юрби з берега називали: ось — лінійні кораблі — "Воля", „Андрій Первозванний“, і „Три Святителі“, ось крайсери "Кагул" і "Прут"; рахували, — ось шість гідрокрейсерів, понад двадцять міноносців, сімнадцять підводних човнів, канонірки, тралери, сторожеві дивізіони, — все поломеніє прапорами сонця і неба.

Ось вона проходить поміж Олександрівською і Константинівською батареями, низкою дефілює у великім рейді із сигналом "Слава Українській Народній Республіці!" на тлі блакитного і дивно спокійного моря. День був, як до заручин.

Це був останній день перебування Супруна в Севастополі, — потім він виїхав у відпустку і вже не вернувся більше.

Але він не зостався в своєму степовому селі. Прийшов новий час, що він передбачував — і він увійшов просто і природно у той новий час. Їздив по селах.

Ті, що звали себе тутешніми, — селяни, дивились на нього з питанням, і він знав, що треба робити. Все нетутешне, що оскверняло землю, — тепер мало відійти, усунутись, розплинутись, згоріти в вогні.

Високий, чорнобородий, у білій моряцькій блюзі він збирав сільські сходи і говорив до опалених, темноволосих людей, що у стиску постогнували і відгукувались. В саму середину їх, жадібних, кидав хрипливим голосом розгнівані, прості й немилосердні слова.

Говорив про справедливість і про насильників, а відвічна ненависть, завжди скулена під серцем, обуджувались у селянах. Супрун кликав ту ненависть випростуватись на весь зріст. І вони дрижали цілим тілом, затаювали дух, вхлинаючи його голос. Були неспокійні, розчиняли широко уста, притискали руки до грудей.

Бо на тих грудях чули утиск важкого, немилосердного коліна чужинців. Бачили очі плянтаторів-землевласників, зіньки шахістів і вбивць одночасно, бачили як ворухаться щучі щелепи шляхти, викривляють м'ягкі, сонні лица дворян з борідками, як кісками, як гримасують лица зайшли, байдужі, пухлі, мов купецькі кулаки, і жукаті підступні очі своїх, метисів. Всі були ошуканці і всіх руки були в селянській крові, як не тепер, то сто літ тому. До них не можна було привикнути, хоч вони щоденно вривались у життя села, приходили ззовні разом з наказами про податки і гнилим запахом поліційних тюрем.

Тимчасові гості, злодії святої землі! — хоч би як не заклали вони, хоч би кого приводили у свідки, — кожен з селян знав у глибині: вони прийшли, їх наслано звідкись.

Вони, навіть, не підбили цієї землі. Якись суди, протоколи, декрети, даровизни їх настановили. Так казали прадіди, так передавали діди, — вони не вирости з цієї землі.

— Як гайворонячі гнізда з дерева, — струшуйте їхні гнізда! — Коваль Супрун сміявся, показуючи білі зуби, — Я вам покажу, ідіть за мною люди!

І сховався з рундука зборні, і клепає по плечах, і підпи-

хав сторопілих і входив в саму гущавину, ще й кликав "люди"!

І люди йшли на тих, що їх вони ніколи не називали людьми в своїй селянській мові.

Ішли і струшували, як колючі гайворонячі гнізда, економії, дворища і палаци. Виходили з села чоловіки і парубки повагом, як на хресний хід проти посухи. Тільки не несли хрестів і корогов, а рушниці, коси, сокири. Ішли, як дроворуби до лісу. А може, як ловчі на лови. Ішли, підбадьорювали себе. Доходячи до економії, підбігали підтюпцем.

Економія ждала їх, зціпеніла, жалісна, припала до землі, як кімнатний пес, оточений вовками. Не раз одчайнно відбивались бомбами, стрілянням з рушниць, з кулеметів, — тоді село відходило трохи розчароване. Відходило на коротко, і приходило ще раз і ще раз, неминуче, як хвиля припливу.

Село було глухе до прозьб, до пригадувань, до запросин, до угоди, перемир'я. Село не воювало, — воно нищило. Так як колись розкидало гнізда зимних полозів, виганяло брехучі лисиці з їх нор, копало неохайним ведмедем ями з гострими кілками на дні. Нищили не роздумуючи, нищили з захопленням. Так пастушки топлять у норах шкідливих ховрашків, і розривають поволі на частини їдовитих павуків — тарантулів. Були безжалісні, як селянська коса, що в косовицю стинає з травою кубельця жайворонків. Села тоді, то були велетенські гребені-граблі, що виграблювали — вичісували бур'ян. Нещасливий, людський бур'ян, закривавлений теплою кров'ю, пропахнутий чадом спалених дворищ.

Коваль Супрун мав коло себе кількох відданих йому людей: робітників, інтелігентів, селян, що всі вірили в те, що й він. Ішов усе далі. Забув і про свою кузню, і про направу сіялок. З'являвся до села, що собі визначив, грізний, несамовитий у своїм гніві і — поривав селян.

Коли ж димілися згарища, коли байдужі вози селян переїздили через двори з поваленою огорожею, — заспокоювався.

Лице його сповнювалося усміхом жорстоким і завзятим, як колись у горах під час самотніх розмов з ворожим містом. Потім байдужо зводив брови, відвертався, закурю-

вав цигарку — і рушав далі. Упорядкування землі лишав селянам.

А вони вміли порядкувати. Виганяли не тільки дідичів: з Поділля на північ довгими валками їхали московські селяни. Їх, осадчих російського уряду перед сотнею літ, як зайдів, виганяли тепер додому з родинами, не давши, навіть, нічого забрати з собою.

Це було в Тарнівцях, маєтку росіянина Чернова під Смілою. Сам Чернов, як і всі йому подібні Фальц-Файни, Мортони і Брохольські, давно вже втік.

По його втечі ще довший час зоставалися в маєтку арендарі, управителі, економі, — але боялися. Повні були тепер незрозумілого страху, Боялися порожніх покоїв, де, здавалося, оживали все ближчі кроки, боялися вікон, що виходили у великий, кількадесятинний парк, боялися скрипу сходів у темноті. Їхні вечори були, як тортурі: діти і жінки спали на підлозі, а мущинам з рушницями в руках скрізь уважалися раптовні, в рухах трохи похилі вовчі силвети напасників.

Говорили між собою, кричали про несправедливість, про нелюдськість, але їхні голоси відбившись від стіни, вертались до них ще більш злякані і самотні. І тоді раптом їх завзятість, їх незломність, їх напруженість кінчалась голосним плачем. Плакали, як хворі, виснажені діти. Як діти в казкових лісах, оточені звідусіль.

А потім почали зникати по одному, по двох. Втікали соромливо від сел до камінної привітливості міст. Утікали спочатку поволі, а потім усе швидше і швидше. Не раз траплялося, що потім ціле життя їхнє ставалося тільки втечею. Втечею від велетенської, незрозумілої їм рухомої гори ненависти, що наростала, може, протягом століт, і посунула на них.

Господарі втікали, — прийшов час села. Досі село тільки палило копи та де-не-де чинило витопти хліба і пасовищ на тисячах десятин маєтку, потім поділило ці десятини, тепер прийшло ділити, що зосталося в економіях.

Грязючка з сніжком стояла цього листопадового пополудня. Холодно вищились колони ганку, але сам новий па-

лац зяв виваженими вікнами і дверима. Було вже в ньому порожньо: від рана вивозили. Коло вікон вовтузилися тільки хлопчаки з недалеких Санджарівець, витягаючи гачки, шарпаючи важкі штаби, щоб занести додому, на господарство.

Дим од вистрілів і підпалених хлівів розсіявся, тільки пух від роздертих перин літав по повітрі.

Повно було ще людей, — господарювали. З лункого чорного парку чути було голоси, — Петре, що носиш, — кричав хтось з глибини дерев, — кинь барахло! От іди сюди, я тобі, бра' покажу...

Із стаень повиганяли коні і лошата, з обор — корови. Индики, гуси, качки вже помандрували до сел. Рушили на села й вози із збіжжям, мукою, з полотнями сала, з бочками квашених огірків і капусти. Молодиці поспішали ділити посуд, бо вже вечоріло, столярський і слюсарський струмент господарі поховали до своїх глибоких кишень. Кілька баб витягало з корінням недавно посаджені, молоді овочеві дерева і складали на віз. Діти радісно перегукувались, несучи в руках одвірки, шиби, цвяхи. Двоє дідів стягало шкіряне обиття з фаєтонів: то були кушнірі з села.

Старої челяді зосталось небагато: никав, як тінь, сивий ключник, а два пастухи стояли безрадіні коло оборугу: вони не були тутешні.

Зате дівки — покоївки бігали червоні від зусиль, щось притискаючи до грудей, щось поспішно ховаючи. Вони рились у зруйнованому фільварку таємничі, як осінні вивірки перед дуплом.

Уже темніло.

Де-не-де раптом з жахом квокала в кущах ще неспіймана курка. Лаявся якийсь господар, що, сидючи на даху, віддирав кліщами й молотком бляшані аркуші; частина даху вже зяяла дірами.

Граната, кинена кимсь під час облоги дворища, підірвала голубник, і він жалібно похилився на бік. В глибині його якась уперта голубка настирливо й жалібно гула, мов хотіла забути недавню стрілянину і теперішні крики й галас довкола.

Супрун проходив мовчки через подвір'я і люди давали йому дорогу. За Супруном ішли один по другім гурт його найближчих співробітників.

Простували через розбиту оранжерею до домку садовника на узбіччю. Обережно переступали в сутені через підмурівки, топчучи диковинні квіти й рослини, а скло розбитих шиб скавчало під їх чобітьми.

В хаті було тепло і ясно. Садовниця (чоловік її втік), жінка проста, літ під п'ятьдесят, приймала кількох селян і морців без зворушення.

— Гей, тітко, нагодуй голодних, — сказав Супрун, сідаючи на покуті.

— Тай чим же я вас покормлю, люди добрі?

— А варенички з сиром! — вибухнув обвішаний гранатами велетень із голеною головою у матроській блюзі, — для нас, подорожніх, сама добра продукта.

— Та стара я, — так швидко на вас всіх не наліплю. От коли б баби, дівки...

— Но, Карпе, — сказав коваль Супрун до велетня, — захотів вареників: лови баб, нехай наліплять.

Карпо справився швидко. Сповнилась хата щебету, жарту і сміху. Поставили довгий стіл. Бухала і гуготіла солома в грубі. Прийшли ще люди, поскидали кожухи, посідали на лавах, на ліжках, табуретах. Гамір був, але всі ззиралися на мовчазного Супруна.

В жовтім маслі запарували пузаті вареники. Хапали їх ще гарячими за вухо, обертали швидко в сметані і ковтали задоволено:

— Добрі вареники.

Плескали себе по колінах, потирали руки.

— Догодила, тітка — матінка! вдарив себе по боках розчервонілий Карпо, сусід коваля Супруна. І одночасно, щось зловісно клацнуло недалеко, і лице Карпа раптом зблідло.

— Що? — кинув Супрун гостро.

— Капсулю з бомби зірвав ненароком, — вибелькотів.

Та Супрун уже зривав з нього гранату, запихав її під постіль, прикрив одною, двома перинами...

Хтось регочучись з кінця стола тягнувся із шпичкою до миски з варениками, але не дотягнувся.

Вибух затряс цілою хатою, задзеленькотіли шиби, лампи спалахнули і погасли. Поперевертало столи й лави, люди попадали на підлогу.

Потім зривались, вискакували на двір у ніч, дивились, дивувались: звідки воно?

Супрун встав спокійний. Обтрушував з бороди решту вареників, обтирав з лица сметану, стріпував з себе кавалки посуду. Потім знайшов у темряві віхоть соломи, запалив і оглянувся: ні, нікому нічого не сталося. Тільки кинуло 'б землю.

Переступаючи через лави й лежачих, посунув у сіни, а віхоть палахкотів криваво.

В сінях підніс очі вгору і побачив, що згори, з горища на нього теж дивилась дивна істота. Певне там хтось давно ховався, а тепер, зляканий вибухом, виглядав крізь роззявлені двері.

Був як примара. Мав худі довгі ноги в вузьких брунатних штанах, теплий сюртук застібнутий аж по горло, і високий, твердий ковнірець. Над ковнірцем видно було великий яструбиний ніс і ледве видні з-під кушоватих брів малі, злякані очі.

Супрун узяв в кутку драбину і приставив до дверцят на горищі.

Постать дивилась на нього згори нерухомим поглядом.

— Злізай, — гукнув коваль, але підійшла садовниця із свічкою і почала плакати.

— Не чипайте їх, — просила, — вони не при собі; це — француз, мусе, при книжках у панів уже тридцять літ стоять. Тільки як пожар був перший палацу, так їм і язика одібрало. Смирні вони, миленькі, — мухи не зачеплять. Сидять там тихенько і тільки книжечки читають.

Дійсно, і тепер зляканий француз тримав перебираючи тремтячими кістлявими пальцями, якийсь грубий том. Коли садовниця показала на нього пальцем, — книжка вислизнула з рук бібліотекаря, впала і розсипалась на підлозі жовтими листками.

Очі Супруна блиснули.

— Я туди полізу.

І коли принесли світло, взяв у ліву руку грубу свічку і поліз по драбині.

Дідок благально склав руки, коліна його підгинались, він почав щось белькотіти до морця, але Супрун, навіть, не глянув на нього.

В кутку горища блимав вогник олійної лампадки, а ціле горище було морем книжок усіх форматів і усіх грубостей. Навіть, убоге ложе француза було постелене на книжках.

І Супрун жадібно кинувся до них, як до полу. Це ж був зміст життя цих осиних гнізд, що він руйнував. Він згинався і хапав в правицю найближчі томи і розкривав їх одним ударом корінця так, як діти розбивають малі кавуни об підлогу. Тримав свічку високо в лівій руці і дивився. Чекав виявлення.

Ловив на пожовклому папері окремі слова, окремі назви й ілюстрації. Перед його очима перебігали хороводом якісь образки нових і старих уніформ, якісь битви і мапи, якісь законодавці із звітками паперу в руці, якісь зимні маски, погруддя... То ще не було головне ошуканство.

Він гарячково перекидав далі. Перед його темним, блискучим оком перелітали короткі й довгі вірші з їхніми поетами, якісь прізвища: Пушкін, Вольтер, Цезар, і куховарські книжки, і підручники ветеринарії...

А найчастіш серед цих книжок, перевиваючись гірляндами, хихочучи пробігали безецні божки: фавни і сатири. Між штучними трояндами вихилялись спорсні панянки і панічі з хитрими, лукавими, котячими лицями. Вони підсоложено жевоніли, зручно вскакували, вискакували, перепліталися із формулами математики, і з історією, і з природознавством і з ветеринарними лічебниками...

Тримаючи над головою свічку, Супрун сидів карачки і уперто, зосередковано перекидав книжки у себе під ногами. Якийсь солодкаво квасинй запах, здавалось йому, ішов від них.

На долі було чути усе виразніший гомін, — там почали нетерпеливитися, непокоїтися.

Тоді Супрун звівся на ноги, згасив свічку, і став у дверях горища.

— Старого, — сказав важко до людей, — прогнать. Нехай іде до міста: тут скінчилося їхнє. А книжки, — сказав ще важче і почав злізати по драбині, — на підпал. То — не наше.

Вийшов у пронизливу, вогку ніч, — глибоко незадоволений з себе. Важке було захмарене небо, і ще важчим здавалось від золотого вогню багаття на подвір'ї. Півкругом коло нього стояли підводи селян, і самі селяни, шуткуючи, приносили на підпал що було під рукою: дошки, палі, поруччя й балюстради.

Супрун поволі простував до вогнища, за ним сунули його співбойовики, стихлі раптом. Вони знали, що мовчанка Супруна небезпечна, що вона ховає скаженість.

Тонка пісенька гармонії і спів замовкли, коли він став коло вогню. Все кипіло в Супруні; клубилася в ньому велетенська ненависть до всього того, що він саме побачив, до лукавого, хитрого, зміїного, що хихотіло в книжках чужинців, насильників. Аж біль був у ньому. Чув, що мусить дати відповідь, і то відповідь просту.

Селяни коло вогнища почали один по одному замовкати. Підводились, переривали свої слова, думки. Дивились на нього неспокійні, тривожні. Чули зближення чогось найважливішого.

Дивний вогонь сповнював усе більше істоту Супруна, вогонь гніву, може борні, може радості?

Раптом очі його побачили настромлену на вилах селянську свиту, що хтось сушив коло вогню. Вхопив вила і підніс високо.

— Брати, — скрикнув, як заклекотів хижий птах, — що це?

Здалеку, з темряви, з усіх боків підбігали люди, вилазили на вози, тиснулися задихані серед задніх рядів, проклинали здавлено, що не можна протовпитись.

Глянув на всіх немигайливим оком і мороз перейшов

поза шкірою найближчих. Не було чути, навіть, віддихів, ніхто не рухався. Цей дивний матрос у чорній шинелі, що все знав, — скаже тепер найважливіше.

— Це те, на що ми ждали століття. Що було топтане, поневіряне. Це те, де правда найбільша. Дивіться, люди, це не простий сіряк, це — святий сіряк.

І раптом здвигнув вила, як стяг, і біла свита заворушилась у легкім вітрі. Недалеко стояв зруйнований палац; у старім парку інші руїни; безжалісно порозбивані, як скрині з багатством, похилилися стайні, обороги, сажі; повалені паркани довкола і потоптані кущі здавалися живими істотами, що впали, благаючи рятунку, що впали покорені.

В цю хвилину почали приносити книжки з горища, і вогонь збільшувався, розростався: видно було лиця в унесенню, розкриті уста, майже скляні очі, то діти, жінки, діди й чоловіки дивилися на білий сіряк, що розвивався на вітрі.

— Святий сіряк! — гукнув пронизливо, і губи найближчих мимоволі повторили "святий сіряк". Розпинали нас, розбійники п'яні душили нас, крові морями розлили — де ж ви тепер?..

Супрун метнувся в бік мертвого палацу, грозив йому: — Де ваша власть велика? Склепи, повалені катами, п'яні царі, хиренне панство... — Супрун мішав свої слова з тими, з заяложеної книжечки, він розкидав їх довкола, як іскри. "Змії розтоптані"! скрикнув.

"Змії розтоптані"! з жахом прошепотіли всі довкола.

Супрун почував, що з нього вириваються крики сотень, тисяч людей, що він говорить такі великі речі, що їх його груди і мозок стримати не можуть. Він звів голову в захмарене небо і йому здалось, що воно було повне зір, великих, жадібно блискучих, що спадали стрімголов на землю.

З жахом дивилися селяни, робітники і матроси на його високу постать із білою хоругвою, що підніс обома руками вгору; жах спливав на них від його великої, кудлатої голови, що вп'ялася в небо очима.

— Тепер буде блаженний світ, новий, — я вам кажу, — говорив Супрун повільно, глибоко, глухо майже — там зірки, — сказав, і всі підвели голову в небо і велетенські зірки

сліпучо заряхтіли навпроти їх лиць, — там правда, там Бог.

Плач розлігся серед жінок і дітей, а чоловіки один по другім почали ставати навколішки, без думок, просто, важко, в саму болотячку, і все дивлючись у блискуче небо. Лавами, лавами ставали, як у церкві, по-селянському.

І, раптом, невідомо звідки розпочали, — усе вищим рівнем, усе сильнішим плавом вилинула прастара мельодія, що її знають і діти, і старі діди, і чоловіки, і жінки. Божа пісня. Росла, як у казках росте дерево, ліс дерев, все вище, все вище заповнювала високість.

— Отче наш і-же- є-си на не-бе-сіх.

Да свя-ти-ться і-м'я Тво-є,

Да при-їдеть царство Тво-є...

Співали малі діти, не розуміючи нічого, але зворушені й несмілі, притискаючи ручку до грудей, співали, дрібно хрестячись, жінки, співали чоловіки, опустивши руки здовж тіла і дивлячись уперто, завзято, з болем і непокірністю в білий сіряк, що вгорі, в темряві заляк над ними знаком освітленим і незрушним.

Ч А Р О Д І Й

I.

На мосту коло Веприка потріпали Махна большевики. Думали селяни: не вирветься Махно; а він, як садонув, як садонув і щез, як слина.

Недарма, кажуть, на його тачанках спєреду написано: "Дідька, втічеш!", а ззаду "Дідька піймаєш!".

Щез, як слина.

А на хуторі, тихім, незаймаєливім, на хуторі Чішки надвечір чують — гримить!

— Ой, тіточко, гримить щось до нашого хутора!

Затупотіло, якби хмара, якби світопреставлення.

Летять. Сотня кавалерії і десять тачанок.

Не ставай ніхто на дорозі, бо як уперіщить нагаєм...

Вскочили в двори: тітки — коло одвірка, дядьки з пугами, як мури коло хат.

Вскочили й кричать:

— Бережіться, бо ми махновці. І давай коням їсти, давай овес, давай солону, давай муку, що тільки є, — давай коням їсти. Слиш дядя?

— Та нате вже вам, — нечутна — їм відповідь, — бодай ва...

Наїлися коні. А ті — до хати:

— Слиш, тьотка, давай і нам їсти.

— А що ж я вам, люди добрі, дам їсти?

— Давай, що попало. Давай сало. Ріж курицю. Пращяїшницю. Давай мед — он є бджоли. Ну, живо, живо, поверачуйся, тьотко!

Увійшов у хату (шапки не здйме, бузовір!) і їсть. Похлептали, — на лаву мосяться.

А перед сном:

— Стережіть коні нам, чуєте? Якщо ж получится де небудь вистріл з гвинтівки, так нас будіть. І будіть сміло, — бий прямо по мордам, щоб ми повставали.

І вже спить.

Можна сказати, до ранку вистрілу нікотрого не случилось. Не спали дядьки: цілу ніч коней стерегли. (Бо то, куме, — Махно!).

А рано, ще так не світ, не зоря — проходить хтось по вулиці чорний, сухорлявий (може й сам Махно, — хто їх там розбере?).

Походив, походив, а потім:

— Сюррр...

А кавалерія, як один чоловік — з двора! Це, значиться, первий свисток був.

А він, той сухорлявий.

— Сюррр...

І всі тачанки — в ряди. Другий свисток був.

Та й оце вже тільки дивись: один ходить міняє собі на прокорм — браслети, піджак, чи іншу халтуру, другий знову ж до дівок, а третій не такий — підводи для ранених шукає.

— Ну, ну, братва, — каже старший (хто зна, мо'й сам Махно?) — не розкомарюйся!

— Сюррр...

І знову з-під копит усе вгору і вгору, аж світ закриває.

— Куди ж вони?

— Двинули далі на Озеряни, бо там багаті мужики, не те, що в нас, у Чішках.

II.

Влада большевицька — то якби хто глупої ночі кишеньковими ліхтариками день робив. А Махно — метеор.

Вибив з Катеринослава і німців, і УНР, ганяв по Мелітопільщині й Бердянщині, царював у Гуляйполі, глядь! завернув на Полтавщину. Зміїться за ним слід, як іскра по землі порошу перебігає. Як чари.

Вчора в нього тисячі селян з обрізами, кулеметами й гарматами, а ще здигався з батьком із Верблюжки — і

йдуть армією на сторопілі реввоенсовети. Є чого сторопіти, бо то — неминучість.

І знов розсипалися, — і знов самі.

Летить невеличкий отряд Махна з гуком, ревом і присвистом:

Крав я коні, крав воли

Чум-чу ра, чурара!

Драв я доски і поли, —

Куку!

Пісня тюремних бувальців, блатаців пісня. Ось вони всі: насильники, конокради, різуні, підколювачі й інші шармачі. Жлобня з Деміївки, халамидники з Полтави, ракли з Харкова, нальотчики з Одеси, виборова братія.

Лиця, якби стесав хто; погляди, якби кулі носили. Американські хлопці. Легкі.

Не веру я в Бога,

Блюю на цара,

І штипов безрогих

Луплю почом зра!..

Є між ними й широкі плечі і спокійні сірі очі селянські. Сірі очі виїхали з дому статочно, ніби собі коня міняти на луччого, ніби собі долю міняти. Як колись на татарів. Хлопці вірні, не втікові, не дрейфові. Тяжкі.

Сидить на коні недбало, махорку потягує.

Ой зацвіло море, гей,

Ой зацвіло синее море

Розними цвітами,

Розними цвітами, гей!

Ой цвітами, не цвітами,

А всьо кораблями...

— Брось, хахол, вот завил! Тоже, — песня.

Сірі очі співають далі, рівно виводять, не зважають на блатака. Порядок!

Ой у етих же кораблях

Матроси гуляли,

Вони тую красну дівку

Ромом напували.

Скінчивши, раптом обертається назад, захопившись за сідло.

— А какое-такое твоє діло, ти... котору ю пісню я співаю, га?..

Є ще в Махно порода: інтелігенти звихнені, офіцерські синки, арапи клюбові, — так ті пісень не співають. Супиться, кривиться, очі червоні вирячить, а як крикне часом, якби кому груди розпанахав. Тим — тільки різать.

В Озерянах поралися не довго, а вже було знати. Перед волостю лежав, розплатавши руки, труп лавочника Хилька, в його бакалії махнівці вибирали щось собі "на обмін", в каміннім домі попа, що втік, сидів Гришка Чарапкинський і грав на фортепіяні, двоє махнівців ганяло по городах, шукаючи за паламарем, що побачив прудкі, зловісні тачанки і задзвонив на сполох сусіднім селам.

А ще махнівці по хатах ходили, — думалося, — день пересплять, а на ніч далі.

Сам невтомимий Махно допитує вчителя озерянського. Руки в боки, сидить на коні малий, згорблений і дивиться десь поза вчителя.

Учитель молодий, самовпевнений, ручками вимовляє: — У нас тут взагалі не чути за військо поблизу. Та й я сам більше коло школи, знаєте, — працюю для добра трудового народу.

— А зачем панамарутьок?

І Махно дивиться на свої чоботи, обліплені глиною.

Учитель виспіває, що, знаєте, побоявся, що чоловік сімейний, що слава за вами така і, знаєте...

— Гм, — каже Махно і своє рудає волосся на бороді вищіпує, — гм, — і Махно думає: може ти й петлюровець, може ти й красний, може й простий шпак, а ти все таки дрань, бо мене боїшся.

Тупіт. Перед Махном на конях двоє.

— Ой, батьку, пропали ми! Хмизово, батьку. По дорогах красні, — піхота на возах. Одного піймали; каже — і курсантів з Вознесенки ревком викликав. І кавалерія десь іде. Зовсюди.

— А на Рудки? — каже Махно.

— І на Рудки, — краснії.

— А на Веприк?

— Піхота красная.

— Так скрозь краснії війська? — каже Махно розважно, і розважно обертається до вчителя (учитель робиться білий, як стіна), і розважно, дуже розважно підносить руку з нагаєм, і як блискавка січе в лице учителя так, що той хитається і шукає руками опори.

— Ей ти, молодець, — каже Махно, — веди нас до церкви. Читати святії книги умієш?

— Умію, — безкровними губами шепоче учитель і йде за конем Махна.

— Ше, брат, большевики далеко, а батько Махно з нами, — каже, підбадьорившись, один із махновців...

Дзвони на сполох зробили своє.

До Озерян з двох сторін зближалися вужі підвод — 374-й черовний полк. Жовніри сиділи, звисивши ноги, з гвинтівками на колінах, страшні, чорні, закурені, тільки очі блищать.

Вози сунуться поволі — рип, рип.

Озиряни — справжнє озеро зеленої, свіжої лагоди. Білі хатки виблискують проти сонця. Не видно нікого, — поховалися махновці.

Але заіржали коні фурманщиків, і відповіло, обізвалося іржання з села. Вибухнуло, завирували іржання, як сурми бойові заграли.

Стали над самою кітловиною. Дивляться командири, — висувається з вулиць, що над ними зелене галуззя нависло, похорон.

Із церкви, мабуть, вийшов. Видно, як шкаписько тягне воза із мерцем під гору. Як підтюпцем несе хлопець хрест перед возом, як розтріпаний піп кадить, як за возом іде з тридцятєро чоловіків і молодиць скупченою зграєю.

— Да куди ж вони йдуть? — дивуються командири.

— Так що, товариш полковник, вони кладовище, значить у Озерянах, там за горбом мають, там, значить, і своїх ховають, — пояснює ревкомщик із тутешніх.

Похорон зовсім наблизився до червоних і став минати

вози з військом. Жовніри привітали труну насмішками й жартами. Похорон мав несамовитий вигляд. Хлопець, що ніс хреста, ішов і трясся цілим тілом, аж ногами закидав. Молодий піп з запухлим синім лицем, оглядався з якимсь одчаєм на боки. Він ішов за високим возом і гнусься, — здавалося, невидимий чобіт натопував йому на плечі.

— Ей, таваріщ поп, каділа то не урані!

За попом ішли селяни, якби з одної сім'ї всі, виростлі, засмалені, широкогруді. Кілька босих баб страшно було б і зачепити, так сердито визирали їхні лица з перкалевих хусток.

Ні одна баба не плакала, не завивала.

— Да і што плакать над етакім струпом.

Кривітца то как, — спльовували червоноармійці.

Дійсно, жовта, худа мужицька мармуга з купками рудого волосся була огидно скривлена. Труп був сірозеленкавий, в стані розкладу, як здавалося жовнірам.

Однак ці всі баби й мужики, якби збиті до купи залізними путами, гляділи не відриваючись (одні нишком, другі відверто) тільки на це страшне лице мерця. Якась тяжка сила біла з цих бридких останків людини. І співи попа зі співом селян були подібні до завивання звірів.

Так, якби упира ховали.

Похорон минув вози з жовнірами і, віддалившисьсажнів на двадцять, став і піп почав співати:

— Упокой, Господи, душу раба...

Жовніри не оглядалися, — вся їхня увага була — доля ворога, що сховався в Озерянах.

Побожні селяни згуртувалися тісніш коло мерця.

І мрець обудився.

Розплющив очі, підвів голову, сів на возі, обтер рукавом кожуха бруд з лица і холодним поглядом оглянув всіх своїх проваторів.

— Васька, Яким, Микитка! — хрипко кинув і поволі зсунувся з воза. Стягнули ряднину, розсунули сіно, — там блиснули металево кулемети.

Махно віддавав накази шепотом крізь зуби. Обидва максими установлено. Гришка Чарапкинський зірвав з голо-

ви жіночу хустку і став коло одного кулемета, хмурий Гоп зі Смиком із Шулявки — коло другого.

Кільканадцять возів з червоними були під горою.
— Огонь! — зашипів Махно.

Це була гостра металева, смертельна несподіванка.

Впродовж кількох хвилин шлях до Озерян став шляхом, де перемішалися утікачі, ранені, сполошені коні в скоку і перевернені вози.

Два фурманщики скакали верхи з дикими криками через поле навпростець, обтявши посторонки своїх коней. Один з них упав недалеко з коня.

Одночасно з Озерян випірнули тачанки з кулеметами. Затахало з другого боку.

Червоні були знищені.

Тоді вискочили кіннотчики Махна з кіньми на підводах, і всі Озеряни бачили, як десять тачанок пробилися крізь дорогу з раненими і забитими, сполучилися з таємничим похороном, і на чолі з Махном кавалерія й тачанки покинули горб, минули цвинтар.

На самому горбі Махно прислонив очі і глянув у дальчінь, — далеко, далеко знялася хмара куряви, — то були червоні курсанти.

Але їх можна було не боятися: потомлені тривожним переходом коні червоних не рівня були свіжим коням махновців.

IV.

Прискакали з Попелюшки, — думали через Дніпро махнуть, так батько Махно завернув, стара лисиця. Усе — щоб слід загубили.

Заночували в Берестові.

В селі вогні погасли.

Тільки в хаті, де сам Махно, — пісні, гармонія реве. Коло свого батька сидить уся братія, з замусоленого самоварчика самогон у склянки цідять і п'ють.

Ось вони, капітан Кривокінь червонолиций з каламутними великими очима, Гришка Чарапкинський в'юнкий і чорненький, Гоп зі Смиком, довгорукий, сухорлявий веле-

тень, якому тільки й сниться, щоб "сбондіть", Прудкоїд, касір Махна, тяжкодумні Дешко, Шепет, Копитон і просто братва.

Тісно. Всі кричать, усім весело.

Усі хвалять отамана.

Бо він не один раз себе показав для молодецтва, для понту. От у Гуляйполі самому загнали петлюровці батька Махна у, можна сказати, його ж нору, у його ж хату. Приходять петлюровці, а в снігах стара баба капусту крише. — Не було тут Махна? — Ні, лебедоньки, не було! — Ті й пішли собі.

— Га, га, — сміється рябий Копитон, — та то ж був сам Махно.

І всі п'ють знов за здоров'я Махна. Вип'ють — брязнуть порожніми склянками об стіл і дивляться на нього. А той згорблений, сухорлявий, малий (у жменю вбрав би) кривиться, вискалюється: "Ви, дурні, — я й не таке зумію"...

Диму тютюнового все більше прибуває. Як у хмарах сидять люди.

— А помниш, Васька, звертається жартун Чарапкинський до надутого Гопа зі Смиком, а помниш, як нас окружили п'яних? Ми кричимо: — Батьку, пропали ми! — А батька й говорить: — Нічого, хлопці; нам чорт допоможе!

Копитон і Шепет присуваються до Гришки. Від незчислимкої кількості самогону, їм очі рогом лізуть, — вони перестали розрізняти лиця і живуть навпомацки. Більшість братви тепер є до них подібна.

— А помниш, Васька, — каже веселун Гришка, як батька то вискочил на двор да як заорьот: — Ей, Мемнон, Пептон, Бентон, дайош помічі!

— Ну?.. нетерпеливиться котрийсь із молодих, висуваючи круглу голову з димової заслони.

Гармонія втихає, а брови Гришки надхненно зводяться аж попід козирьок картуза.

— Дак краснії так сонні і попадали з коней, — тулумбасно кінчає Чарапкинський і обводить усіх круглими очима.

Вигуки здивовання і пошани, як стогін, знялися з усіх

боків. Шукають очима Махна, але його згорблена постать не коло столу, — він тихцем просунувся до дверей. От стоїть тепер коло дверей сірий, карловатий, закандзюблений; в одвірки ніби кігтями, вчепився.

— Да што там, каже він протягом, гугняво і глухо, а шаршаве клетотіння його голосу видається надлюдським.

Махно тримає склянку, повну блакитно-білого самогону.

— Дивись, хлопці, — а його гострі риси здаються ще більш таємничими в хмарах диму, — от я малим ісделаюсь, от я — тут робить павзу, дивлячися в склянку — і от я сюда, в самогон полізу.

Дивиться довго на всіх і зникає.

І ніби нічого не сталося, а нема Махна. Дешко очі тер, а не бачив.

Кинулися до склянки, — стоїть склянка самогону на столі. Тут десь і Махно був.

— Постой! — каже Копитон, — ми його виловим! І обережно разом з Прудкоїдом виливають самогон собі на штани.

— Нема Махна, — кажуть вони обидва з трепетом.

— Нема Махна, — луною відповідають усі.

— І в папіросу влезет, — каже з спокійною певністю Гоп зі Смиком.

— Чародій — Махно! — думають усі пригноблено.

— Чародій — Махно! — каже якийсь із молодих.

— Ану, хлопці, по местам!

Коли це знадвору заклкотів знайомий голос, якби хто ніж точив об глиняне горща:

На той голос вискочили всі з хати, як опарені.

КАМ'ЯНЕЦЬ СТОЛИЧНИЙ

Коли асистент систематики рослин, Моначевський, вернувся з вправ від жадібних студентів до своєї тісної кімнати коло Нового Мосту, побачив, що в нього був хтось чужий.

На темнім столі, в півсутені білів клаптик паперу. Дрібно, делікатно нанизані слова:

„Дорогий друже Павле! Як бачиш, я вернувся із культурно-просвітньої праці в війську по двох тижнях відчитів і шістьох тижнях тифу. Тепер мене беруть до Головного Управління Ген. Штабу за перекладчика. Твій Друг — Іван Парфан.

П.С. Вибач, що знайшовши у Тебе шматочок хліба, я, на жаль, з'їв його“.

Прочитавши це, присадкуватий, грецького типу ботанік Моначевський уявив собі постать кістлявого високого бльондина, свого друга — і усміхнувся. Обернувся до дверей покою і голосно, урочисто промовив до тої постаті в відповідь:

— Дрогий друже Іване, прозваний інакше Льонгіпедія, дякую Тобі за відвідини. Я радий, що Ти живеш ще на світі. Трохи мені, однак, шкода того шматочка хліба. Бо, повір мені, ніколи, ніколи я так не голодував як у Кам'янці, в липні, року Божого 1919-го. Ніколи. Навіть, за студенських часів.

По цьому щось потягнуло, засотило його під серцем і він скривився. Властиво, йому тепер вже не було чого сидіти в покої, — він вийшов на вулицю, щоб купити тютюну.

Стоючи, затягнувся повільно цигаркою. Небо було над цим химерним містом блакитне і достигле. Сонце пекло, і в цій спеці зближався вечір без хмар.

Душно було, сіро від пилюги в кімнатах, вузьких, середньовічних вулицях Камянця, в цьому камінному, фантастичному гнізді на горі, де несподіванкою була кожна чудернацька лінія мурів і веж фортеці, палаців, церков, мінаретів, костелів. Час від часу над цими закам'єнілими декораціями недалеко війна нагадувала про себе уривистими і глухими громами артилерії.

Вибухів люди слухали без зворушення і говорили про свої справи. Тисячі урядовців роїлися в міністерствах і установах, поспішали з праці і до праці, на джури, до варті, до комісій розроблювання законопроектів. Дехто на мить, байдуже прислухався до вибухів, і знов гнались далі, пульсували в ритмі одного тіла.

Пришов аж до Нового Мосту і там спинився, вдихав з провалля — ложа Смотрича приємну вологість. Придивлявся.

Всі були в френчах, в рештках військового убрання, нераз, навіть, жінки. Ботанік пізнавав декого, вітався.

Пройшли, регочучись, знайомі урядовці в чорних з золотом мундурах Морського Міністерства, редактор урядової газети сам крокував за фургонами паперу, готовий до оборони цього скарбу перед ревізіціями, знайомий, змучений лікар пробіг, певне, на нове захоруння голодовим тифом, потім недбало сунула група інтелектуалістів з Києва, що пішки пройшли шістьсот кілометрів до нового осідку уряду. Між ними йшов композитор в убранні з жовтої ряднини: він привіз нову оперу „Гайдамаки“. Йому її мало в дорозі не вкрали, тоді він зашив її при серці в білля і так довів. Зашуміло в небі. Високо знявся вгору і полетів на захід велетенський, поштовий літак.

Хтось ляснув ботаніка по плечі:

— Ви вже обідали?

Обернувся. Статистик Калюжний, малий, круглий їжачок, чорний, густобровий, — сміявся добродушно і з зацікавленням.

— Ні, сьогодні не обідаю.

— А я думав чогось, що ви з тої групи, що сьогодні обідає.

Став приязно і мовчки попліч ботаніка.

Переходила юнацька, старшинська школа. Ішли по чотирі в ряд, однаково убрані в яснозелені уніформи, яскраво вирізнявались їх темносині з білим шнуром обводи кашкетів. Юнаки ішли високі, утілі, майже діти, і співали тонко, свіжо, жваво:

— О, Україно,
О, Люба Ненько,
Тобі вірненько
Присягнем...

Ішли під гору легким кроком, зникли за рогом, притискаючи міцно кольби рушниць до грудей.

Через міст цим разом переходила ціла хвиля військових: штабовці, жандармерія, кількох кавалеристів. Поспішали гнівні, небалакучі, майже бігли.

Статистик кинув на них; сказав розвівши руками:

— Йй Богу, як за Святославових часів.

— Чого ж не Ярослава Мудрого? — спитався хмурно Моначевський. Питання про обід роздражнило його.

— Бо за Ярослава то, хлопче, — ценці, значить, ми — інтелігенти — сиділи собі, процвітали. Книжечки писали, проповіді деклямували. А тепер, хлопче, часи Святославові, — походи! Коні іржать, свідомі кметі сире м'ясо їдять, з кулеметів стріляють і нам пальцем погрожують: сиди, чернеча душе, тихо, — тепер меч говорить, і копита тупотять.

Статистик набундючився, глянув.

— Чого ж ти кривишся? — додав ображено. Коли не меч говорить, то — гармати. Прислухайся тільки!

І побіг далі, не прощаючись, спішливий, присадкуватий, задоволений з себе.

Ботанік витягнув з кишені жовтобрунатну газету і почав читати її, поволі йдучи предовгим дерев'яним мостом. Якийсь Я. Сабіба повідомляв про висилку до Італії вже п'ятої української місії і питався в кінці: „чи замість того щоб що разу висилати нові місії, не було б більше раціональним дати нові інструкції, а також кошти, працюючим від довшого часу в Італії місіям?“. Потім говорилося про спекуляцію, „цей бич українського державного будівниц-

тва, що ховається в камянецьких льохах — лябіринтах“. Потім чорна дошка дезертирів і відомості про ворогів — держави, ворогів — народи, ворогів — особи, ворогів, ворогів, ворогів довкола. Ботанік усміхнувся: в кінці була „Популярна пісенька“, що починалася:

„Від дорожнечі й без харчів
Зміцнивсь я в апетиті,
Чого б, здається, не поїв? —
Усе, що є на світі...

І тоді захитався від штурхана, — хтось продер газету, зачепився, пхнув його. Впали обидва, встали і рівночасно глянули собі в очі.

Той другий мав лице спокійне зовнішньо, але спопеліле в нутрі. Майже непритомне щось було в нім. Лице знайоме.

— Куди, інженере? Що з вами?

Інженер з радіотелеграфу, огрядний, високий, — але тепер згорблений. Тепер присідав здавалось, як кінь на задні ноги.

— На обід, — вибелькотів.

— —Та кажіть правду: нікому не скажу.

Присів ще нижче, зашепотів згорблений:

—Тільки вам скажу, більш нікому. Чорний Острів, Солодківці, Мінківці, Нова Ушиця....

— Що?

— ...все в їхніх руках. Прорив. Ми — оточені. Розїзди їхньої кавалерії — недалеко. За годину-дві тут можуть бути. За годину-дві...

— А наші ж що?

Інженер дивився поза ботаніка, дивився вирячки в чесьь велике лице, що зближувалось. Рецитував:

— Кам'янецька група розпучливо б'ється: 2-га дивізія і дивізія Удовиченка. Особливо Удовиченко допомагає. Або відкинемо на лінію Жмиренка-Проскурів, або...

— ...всі згинемо. Та чого ж нас усіх не посилають, — професорів, урядовців, решту студентів?

— Щоб не робити паніки, — інженер заметушився, затоптався на місці, — в місті може тільки кілька осіб знає про наш стан.

—А от оркестра йде до парку грати. З пузонами, корнетами, бубнами?...

— Йй умисне наказали грати, як щодня. Щоб не робити паніки, щоб...

І раптом стрепенувся, вхопився за голову:

— Але жінка, діти! — кинув задушеним голосом, відбігаючи собою, серцем, душею...

Тоді ботанік затаїв духа, зупинився і оглянувся довкола.

Раптом усе стало йому значним, видатним, усе виразним в його очах: все припорошене — заблищало. Мов свіжий дощ обмив. Запамятав собі: 17 липня — місто Кам'янець — разом з цвітом українських людей — оточене безжальним ворогом — і — і не хотів думати більше.

Прислухався йдучи, — дійсно артилерія гупала, неначе ближче: на одну коротку мить почув щось сухого в горлі. Ішов далі.

Був уже на Фільварках. Став на майдані-полю, тонко зарослому мурігом. Дивився: переважно *triticum repens*, де-не-де стирчала *salicornia herbacea*, темнозелені *teucrium chamaedris*, колючий *xanthium spinosum* та *allium podolicum*. Посередині церемоніального майдану стояла ще широка чотиригранна вежа, де прилюдно присягала колись недавно Директорія.

Недавно була тут парада 1-го рекрутського полку. Здалека під'їздив автом Симон Петлюра. Оркестри збоку грали тільки одну фразу, стародавнє:

...Гей, не дивуйте,

Гей, не дивуйте...

Не дивуйтесь, — говорила музика, — не дивуйтесь, це — дивні часи, але будуть ще дивніші, ще надзвичайніші. Не дивуйтесь, коли на небі будуть знаки, коли з неба припливуть Архистратиг Михаїл із сонмом воїнів, а земля людьми в напруженню припливе до самих небес, і ці хвилі зіллються і валами покотяться Україною, покотяться з України на весь світ, як щось нечуваного досі...

...Гей, не дивуйте.

Фанфари юнацької школи виїхали кінно назустріч вождю, вітаючи його.

Симон Петлюра невисокий, із трохи скляним і тужливим, немігайливим поглядом висідав з авта, адьютант тріснув дверцятами, стопа вождя доторкнулась до муріга, — і в закаменілі лави —

— Струнко! Вправо — глянь! Панове старшини! — і в закаменілі лави блакитних кашкетів влився новий, повніший ритм маршу:

...що в Україні повстало.

Марш був усе дзвінкійший. Оркестра грала тільки другу частину маршу — веселу, вже не очікувальну — лишень певну себе пісню з XVII-го віку, що радісно оповідала, як множество ворогів пропало на границях України, як варті клин ті, що шукають в цім краю медів-вина, — бо знайдуть для себе тільки калюжі до пиття і могильну землю до їжі...

Симон Петлюра підійшов швидко, за ним оддалік шістьох старшин. Став, прийняв рапорт. Привітав, обходив ряди дружно, уважно.

Хвалив. Гуркотіла на те відповідь у сонце:

— Слава Україні, слава!..

— Парад, рівним кроком — руш!

Полк переходив перед ним: мундирі коліру хакі, блакитні обводи шапок, привітні, молоді лица. Такт відбивають з розмахом, по-німецькому.

Тільки що це? всі в обмотках, але без черевиків... Босі. Пригадувався урядовець з постачання ("нам тільки п'ять тисяч пар чобіт потреба на разі, і вони вже куплені в Будапешті — так Румунія не пропускає").

— Нічого, — сказав упевнено якийсь дідок серед глядачів, — вони самі собі від большевиків відіб'ють, — а рядком друкарщиця з Міністерства Освіти заплакала на ці слова, і закрила собі лице білою хусточкою...

Але тепер майдан був спокійний, порожній, — тільки сірі від пилу бузки в кутку майдану ледве колишуться.

Треба бути терпеливим. Асистент знов зблід: цим разом артилерія гуркотіла близько. Дуже близько.

Обернувся і пішов швидкою ходою до парку: він мусів бути серед людей.

В парку оркестра прийшла докладно на шосту: виблискували міддю інструменти. Саме порозсідались у мушлі для оркестри, саме збирались громихнути в задумані дерева і в гарячий день. Здавалося — от вдарять у ту білу стіну дня там за деревами, і вона трісне, і почне поволі розсипатися, темнішати вечоровою сутінню.

Ботанік сів серед рядів людей, задоволених своїм відпочинком.

Капельник почав, як звичайно, жартом: від'їздом потягу з Кам'янця. Гукнув раптом з естради, весело:

— Станція Кам'янець Столичний! потяг стоїть п'ять хвилин.

Вдарив дзвінок і залунали низькі, важкі тонни потягу, що рушає.

— Хі - хі, Кам'янець Столичний, хі - хі, — засмішкував хтось обіч фістулою. Канцелярист з якогось міністерства високий, жовтавий, хирлявий з гнилими зубами говорив, не дивлячись на нікого. — А я якраз так і написав в папері: "місце постою, — Кам'янець, столичне місто"... Хі - хі, а як директор розсердився! Три дні не в чергу дижував за це, — хі - хі!.. Кам'янець Столичний, хі - хі!

Ніхто не подивився на канцеляриста, і він, вибухнувши, замовк і зібгався на своїм місці, потім раптом випростувався, зірвався, кинув кудись, не дивлячись на нікого, спішливе:

— Ах, Боже ж мій, — він уже протискався між рядами, та ж сьогодні ревiзiя книжок. І вже видно було, як він побіг, замиготів між деревами, немов його гнали нечисті духи.

— Налезитьсья йому, — сказав тоді повагом другий сусід ботаніка, інженер в штабовій уніформі, — не позачерговий дижур, а п'ять шомполів кудись... Як же таки, — сказав дружньо до ботаніка, — називати Кам'янець столицею?

— Хоч ми ніби сидимо вже тут п'ятий місяць, — сказав не спішучись ботанік, — невідомо тільки чи на довго?..

Інженер з опаленим, худим лицем обернувся швидко до вченого цілим тілом. Поглянув і кивнув злегка головою: неначе оцінив вартість свого співрозмовця.

— Певне, — сказав, — не треба прив'язувати великої ваги до місця на столицю. Дозвольте, добродію, представитись, — він виковтнув коротке прізвище, присунувся. — І дозвольте, що я вам розповім деякі інші, свої міркування. Ви вже обідали? — кинув ввічливо.

— Ні, в мене завтра обід, — сказав хмуρο вчений.

Інженер вмовк, вони закурили, а оркестра грала далі.

— Дозвольте, що я вам свою думку представлю. Інженер трохи зам'явся: — власне, про те ж саме говоритиму, що той писарчук, що втік.

— Про столицю?

— Може бути тільки на Хортиці.

— Хортиці?

Інженер тріюмфував.

— А бачите: ви над цим, як і всі, не роздумували. Отже, слухайте, — тільки на Хортиці. Треба буде спочатку зробити на Дніпрі греблю (про це вже є законопроекти), а тоді чудесну столицю з бетонними вулицями, з новими велетенськими будівлями. Бо наша Запорозька Хортиця, то ж граніт — добрий фундамент. З Хортиці — мости на всю Україну, розумієте? — високі, довгі, висячі. Кабелі, кабелі, дроти... Уявляєте, як вони пульсують? На цілий світ — енергія, розмах, упертість наша! Місто все — в огнях, бож електричність із урегульованих порогів — дешева, нічого не коштує. Но, і нова традиція, блискуча, виразна на граніті.

Оркестра вже проїхала Жмеринку, Вінницю, Козятин, востанне рушив гуркітливий потяг — гальоп, потім капелник задзвонив і гукнув:

— Станція Київ Столичний, — прошу висідати.

І, як завжди, на це авдиторія відповіла вигуками, сміхами, жартами і бурею оплесків, що не мовкли.

В цьому галасі ботанік, мов пробудився, — слово "Київ" защеміло в його серці: невже він більше не побачить Києва.

— А Київ? — нахилився він над вухом штабовця.

— Бачите, Київ, — старанно викладав інженер, а оплески довкола стихали, — Київ дійсно колись володів і Литвою, і Москвою, і Дунаєм, ще й до Пельопонесу та Босфору руку

простягав. Але коли це було? В восьмим, в десятім віці. А потім скільки поразок: татари, москалі, квієтизм.

Ні, я на Заході навчився: будуй нове.

Нову грандіозну традицію треба будувати.

І раптом, вертаючись до попередньої думки, вигукнув:

— І яке чисте місто буде. Ви розумієте: щодня просто водою з Дніпра митимем вулиці, доми, дерева. Встановимо собі годину купелі міста. Бо ми ж столиця!

Учений дивився на нього змучено й незадоволено: це -- не божевільний, але й не дуже приємна осібка, — зрештою, всі вони такі, виховані закордоном... Виступає проти Києва...

Потім предивно йому стало слухати голос інженера, предивно слухати власне тепер, по тому, що довідався...

Оркестра заграла "Згасає день" Сениці.

— Я маю докладні пляни, поміри, проекти, — гарячкував інженер, уперто, з притиском дивлячись в очі співрозмовникові.

І вмовк.

— Шкода, — сказав ботанік, встаючи. Він не слухав уже оркестри, не слухав плянів, розмов.

— Чому? — зірвався й інженер-штабовець.

— Як ви згинете, то що зістанеться від ваших проектів. Ви це хоч видрукуйте.

Той здивовано подивився:

— Чого ж я маю гинути? Та може за місяць-два я вже буду сам на острові Хортиці.

Може буду на місці поміри робити і границі викреслювати?.. Що ж ви думаєте, — Україна не дихає?

І обурений схопив за руку асистента, що втік: — Слушайте, як дихає, — сказав і очі його зробились круглі від уважливості.

Дійсно, крізь близький вечір, крізь тремоляндю корнетів оркестри — чутко було далеке гуготіння гармат, як дихання велетенських грудей.

Учений відійшов по цих словах мовчки, він чув легке затьмарення в голові від цього всього. З тугою дивився, пе-

реходячи між кріслами слухачів, на лица радісно напружені і зрівноважені одночасно.

Музика перед самим ударом, пляни перед близьким знищенням — йому здалось: це — сон. А однак, схопивши себе на цій думці, — він злякався. Він подумав, що так, у сні найлегше згинуть. "Це — не сон", повторював собі настирливо.

Вийшов з парку, — тоді тривога обхопить його нещадно, тривога — до болю в грудях.

Кілька військових авт, помальованих на брудно-жовто, спиналося від Нового Мосту на Фільварки. Ботанік заглянув в лица шоферам: козаки їхали байдужі. Підходив під двері і входи установ, там сиділи дижурні, нудьгуючи і позіхаючи.

Сказав одному з них, знайомому, простому і виснаженому:

— Ви знаєте, — кажуть, що ми оточені.

І спинився: душа його повстала, немов навшпиньки.

—То й що ж, — сказав той байдужо, — то нам нема чого хвилюватися. Так, чи інакше, якось буде.

Це здалось ученому новою думкою: він відійшов спокійніший.

Рішив прийти додому, лягти і як найшвидше заснути. Може зроблять тривогу вночі, — треба виспатись. По дорозі прислухався, кинув, махнув рукою. Входив в браму.

Коли ж відчинив двері своєї кімнати, йому назустріч підвелися з ліжка, з крісел три постаті.

Філолог Масник великий, червоний, дебелий одразу наповнив галасом цілу низьку кімнатку.

— Павле Моначевський, де ти пропадав? — гукав голосно, натискаючи на голосівку "о", — Я тут тобі дорогого гостя привів, — і він тягнув за руку, витягнув Парфана високого, блідого, як видиво. Парфан присувався, хитаючись на ногах. — Ось дозвольте вам показати, — гримів далі філолог слов'янознавець, — і шарпав бліду постать із вічно слабо обрисованою усмішкою на блідих великих устах, і здивованою зморшкою на високім, чистім чолі. — Ось дозвольте, полюбуйтеся: знов нам тепер зімлів: змиршавів

після тифу. Де той Парфан, що колись був, що ми його знали?

Парфан ввічливо усміхнувся; ботанік поцілував його, потім привітався з третім — дідком, професором історії, сів. А Масинк гримів далі дзвінко, з насолодою:

— Хто з нас не знає того давнього Парфана, гордощів Міневри Київської, Парфана, невтомимого, зичливого, короткозорого, що йшов крізь коридори університету святого Володимира, загрибаючи стрічне повітря довгими руками? Хто з нас не чув про те, як урочисто відкрив він в Сочі, чи в Анапі, чи в іншій чорноморській бухті незнаний рід гарпактид і дав йому назву: Льонгіпедія понтіка? І хто того не відає, — сів і закінчив, прижмуривши око, — що від того часу його самого прозвано — Льонгіпедія!

Ботанік спробував підтримати тон промови Масника. Відізвся з кутка поважно:

— І тепер ти, Парфано Льонгіпедія, скажи нам, звідки ти тут узявся?

— Так, — ревноу Масник, — скажи нам, як у цих часах, коли вже півроку як Директорія покинула Київ, коли вже стільки людей пірнуло на лоно смерти, — яким чином опинився ти тут між нами ще живим?

Моначевський здригнувся на цей жарт цілим тілом, але вже відповідав Парфан.

— Льонгіпедія не пропав, — заговорив він до всіх високим голосом підлітка, смішно і зичливо моргаючи своїми білими віями, — Льонгіпедія живе між вами, дорогі друзі...

Змовк, а потім, відповідаючи на питання, пробубонів швиденько: — Трохи пішечки, трохи так, на возі...

І засоромився, затих, і знов сів на ліжку: він був дуже виснажений.

— Як же твоя культосвітня праця? — спитався господар, і тоді і філолог, і дідок-історик повернули голови до Парфана.

Той відкашлявся в своєму кутку, а господар побачивши, що вже темно, засвітив лампу.

— Дорогі друзі, — почав Льонгіпедія, розводячи руками, — я не мав, на жаль, багато практики в цьому напрямі.

В 3-му кінному полку, де я був, зібрались старшини одного вечора, щоб послухати моєї доповіді про початки історії України. Натурально, почав від історії, і, на жаль, не було великого зацікавлення серед слухачів, милі друзі. Та я не трапив надії їх зацікавити. Коли ж дійшов до того місця, як прадіди наші скити, вбивали мечі в могили під час походу, і молились до мечів, просячи побіди, підійшов до мене сам полковник і зробив мені велику честь, поклепавши по плечі. "Пане військовий урядовець, сказав він, мені здається, що нам кращого ви нічого більш не скажете, як про ті мечі. Це дуже гарна і цікава історія". По тому він вийшов, а за ним повиходили старшини в різних справах. По двох днях, милі друзі, я захворів на тиф і мене відіслали сюди...

Ботанік під час цього почув якісь нові галаси над містом і не витримав. Майже трясучись, не слухаючи нічого, відчинив, мов розірвав, вікно.

В покоїк влетіло разом із ще прозорою сутінню міста жорстоке, п'яне, уперте, сухе тріскотіння багатьох кулеметів, розриви гранат і дудніння гармат.

— І ось! — вирвалось у нього раптом з'їдливо і майже з полекшою. Поволі обернувся з розкритими устами до трьох гостей.

— І що? — спитався своїм звичайним, насмішкувато-театральним тоном Масник.

— І ось Кам'янець — оточений, ми всі в міцних кліщах. В передсмертних...

Двоє гостей сиділо нерухомо, але Масник шарпнувся, мов хотів відіпхнути щось від себе.

— Якто? — гукнув ображено.

— А так, що ще хвиля може, і трісне сигнальна ракета над містом, засурмлять тривогу сурми, нам роздадуть рушниці, і...

— Нам?.. скрикнув обурений і пополотнілий Масник... Рушниці? Я, я ніколи не мав у руках рушниці... Я — культурник, я маю друковані праці... якто може бути?

В кутку закашлявся професор-історик.

Ботанік не відповів Масникові, лишень здвигнув плечі-

ма. Він, нарешті, висловив усе, що клекотіло в ньому від тієї зустрічі на мості.

Тоді саме залунав голос ще недавно засоромлений, а тепер певний себе, немилосердно рівний і трохи урочистий:

— Так, ми всі тут згинемо із зброєю в руках.

— Чому ми маємо згинуть? Я не хочу гинути! — гістерично верескнув Масник. — То дурацькі розмови! — він почервонів, і нефоремні губи його надулись, як у негра. Він сів у кутку і дивився з-під лоба на всіх: ворожість і злоба кипіли в нім.

— Бо ми мусимо згинуть, — знов сказав голос урочистий, і трохи змучений, голос Льонгіпедії.

— Бридка сцена, — подумав господар, сидючи коло відчиненого вікна. Вистріли і вибухи пливли безконечною низкою.

— Я проклинаю вас усіх, — зірвався з місця і заревів Масник, — проклинаю той час, коли я мусів покинути такі захисні музеї, бібліотеки, архіви, мої праці, коли я покинув Київ. З ненавиджу всіх українців, — кидався з кутка в куток, — за їх завзяття, за їх ненависть до компромісу, за мовчазну непримиримість. Я проклинаю ту кожну секунду, коли хоч на секунду я слухав вмовлянь, що треба йти із своїм військом. Я хочу жити, розумієте? — їсти, пити, кохати, і... (він ужив негарного слова), розумієте? Я ненавиджу все, що мені перешкоджає в цьому. О, будь воно прокляте, будь прокляте все те, що привело мене сюди до цього зачумленого, несамовитого міста!

— Кам'янець Столичний, — мимоволі процідив крізь зуби асистент ботаніки. Цікаво, — додав голосніше, — чому вони не роблять тривоги? Большевики ж підходять до міста?

Масник не міг говорити, він упав головою на стіл, і хлипав, і душився в хлипанню, як в блювотинах. Окремими словами долітала до всіх його мова: "ви ідіоти, ви, божевільні... не знаєте... що то є... життя".

— Алеж так, — заговорив несподівано сивий дід-професор, званий "Скитом" завдяки дивній будові голови, —

нам дадуть рушниці, я певний в цьому, — і ми загинемо, бо нема виходу.

Сказав це дуже спокійно до Льонгіпедії і ботаніка, зняв і витер свої окуляри.

Масник підніс голову з заплаканими очима і розстрипаним волоссям.

— Так, — сказав він до "Скита" раптом безсило і хрипло, — вам легко це сказати, — я знаю: у вас большевики убили сина. Вам тепер все одно.

Потім Масник сів, замовк і дивився на всіх розширеними очима, — там був тільки бездонний, тріпотливий жах.

Так сиділи вони всі мовчки. Коло відчиненого вікна ботанік з гримасою байдужности і змучення на лиці, коло столу — Масник з нерухомими очима і майже без віддиху, на ліжку — в глибині професор-Скит, а так ближче — урочистий Льонгіпедія, аскетичний, блідий із великими, ліловими, виляючими очима.

Гранати рвались, здавалось, уже дуже недалеко, вибухали злісно, настирливо. Тріскотіння вистрілів і кулеметів злилось в виття, і всім в покоїку причувались людські крики болю, ненависти й жаху.

Раптом затихло. Тільки крізь темні вулиці пролетіли, завиваючи, дві автоплатформи і зникли. І знов стало майже тихо.

Тоді залунав знов рівний голос, і всі в кімнаті, звівши очі, побачили високого, блідого аскета посередині кімнати. На пасторськім, худім тілі висів виляючий френч, це Льонгіпедія підніс одну руку і говорив, ворущачи пальцями:

— Мої милі друзі, не гарячкуймо. Відомо, що згинути завжди можна. А леж, милі друзі, найсолодшою смертю є смерть за отчизну. Вона ж дає зміст життя.

Професор, Скит, слухав його з інтересом:

— *Dulce est pro patria mori*, — вкинув до цих слів трохи, навіть, заспокоєний знайомим, клясичним стилем.

— Трудно, милі друзі: будуть жертви, — закінчив Льонгіпедія і сів, а гарахкотіння кулеметів знов почало зростати.

— Будуть жертви, — повторив переконливо дідок професор і одночасно якимось сам зменшився, неначе запорпався

сіренький в куток, трясучи ученою борідкою, блимаючи склами окулярів.

— Не так то весело буде вмирати, — кинувши оком в ніч, подумав розважно ботанік, а дідок, немов почувши вголос його думку, злякано зиркнув на ботаніка з свого кутка.

Масник то мовчки хапався за голову, то зривався з фотелю, то раптом смішно відмахувався обома руками від тих, що говорили.

Ботанік виглянув в вікно. Щось важкого повільно їхало вулицею. Іхали, здається, дві автоплатформи важко навантажені: сутінь була дуже непрозора.

За спиною ботаніка став Льонгіпедія і теж дивився. Авта виринали поволі в світло вуличних ліхтарень. Чим ближче були, тим очі Льонгіпедії все більш розширювались.

Він вхлинав в себе якусь вістку, він переконувався власною істотою в чімсь, в якійсь великій правді, найважнішій з усіх правд.

Мотори авт гули вже дуже недалеко: авта везли щось повільно, обережно, аж заобережно.

Льонгіпедія випростувався, якась пружина випростувала його. Обернувся до лампи на столі з блакитними, виряченими, великими очима з білими віями; його біла, певне дуже легка чуприна куйовдилася і розпорскувалася в вітерці від вікна. Неначе в трансі, ступив він два кроки, швидко, як маріонетка, підніс руку, відставляючи її від тіла — і споличкував Масника. Властиво, то не була пощочина. Він тільки легко відіпхнув долонею товсте, почервоніле лице, що не поворухнулось.

Дідок у кутку сахнувся, ботанік високо звів брови.

— Це від них, — вимовив ввічливо і урочисто Льонгіпедія, поглянув уважно на Масника, і вказав йому на вікно.

Масник, а за ним і професор встали. Масник підійшов автоматично, як сновίδα, до чорного отвору вікна, що з нього пив щось дивне ботанік Моначевський і прикушував уста.

Три автоплатформи, повні трупів, їхали поволі вузькою вулицею камінного, старовинного міста. Прикриті були широкими ряднами. Тільки було видно темні обводи шапок з

білими шнурками юнацької школи, і безпомічні майже дитячі, худі ноги в обмотках, що стирчали з-під накривала та тряслись і здригались при посуванні авт.

Шофер першого авта, побачивши їх чотири, уважні голови в вікні, крикнув їм знизу бадьоро:

— Відбили Кам'янець!..

НА ВАРТІ

I.

Вони ледве трималися на ногах. Був вересень і вони, дрижачи від холоду і змучення, просто входили до клуні і падали відразу ж на сіно, тримаючи рушницю міцно в руках.

Якби хто жменю півмертвих з втоми людей вкинув у клуню. Тулилися один до одного, до смердячих жовтих півкожушків, до чорних мокрих, як хлющ, шинелів. Тулилися — і вже спали мертвим сном. Когось мучили гранати при поясі сусіда, і він відпихав їх від своїх плечей, хлипаючи сонно і жалібно, як дитина.

— Куди лізеш ти... — крикнув один, — каблуком очі виб'єш!

Підстаршина визначив на нічну варту Щербину і ще одного. Щербина вийшов без лайки, хитаючися.

А на дворі падав дощ.

Лазив тихенько на м'яких лапках, спинявся і заглядав до освітлених вікон волості, задумувався перед роззяпленими дверима хат, де всі вже вигинули, шарудів по стріхах домівок, де ще жили люди, ляпотів в осінніх садах і, вийшовши з села, дуднів, дуднів, дуднів по дорогах.

Щербина дивився у глиб тих доріг. Коли б крикнув він, то ніч не здригнулася б: дощ ухопив би зимною рукою кожний крик за горло.

Стіною дощу відділений вартовий од усього світу.

Він був зв'язаний хіба із своїм світом. З тими, що спали тепер по клунях, злучені волею начальників, долею походів, одностроем, — із своїм полком.

Полк був кораблем, в обшивку котрого раз слабше, раз сильніше, переплітаючись між собою, били хвилі життя не-

усталеного, допитливого, хитливого і неясного. Великий рік в Україні, — Дев'ятнадцятий.

Тісно насунувши на вуха сіру кучму, вартовий то ходив, то приставав під стріхою.

Утома його заповнила все довкола: чути її було і в хляпанню болота, і в гнилому запаху стріхи, і в уїдливих сльозах дощу.

Дрантиві чоботи вбирали в себе воду пронизливо зимну. Щербина міцно притискав піднесений комір шинелі до шиї, але холодні течійки води текли по цілому тілі. Козак, знищений недавнім тифом, видавався сам собі дивно безсилим. Немов би скляним був він і тратив, що хвиля, тепло і кров.

— Я ще й не такий дужий, — думав Щербина (виходив на дорогу, чи не йде хто).

Ніхто не йшов, не рипіли вози страшним, як скреготіння, нічним скрипом, не тупотіли коні. Не клацнула зброя.

Тільки дощ — рясно, дрібно, неблаганно.

Мигнула тінь, проказала кілька слів, прикурила папіроску, і знов пішла до клуні. І вартовий ще більше — сам. Насуває глибше мокру шапку і дивиться в глиб дороги.

Придивляється — іде хтось. Придивляється вартовий і йде назустріч, — а назустріч йому іде він сам, Прокіп Щербина, весь мокрий на пронизливому вітрі, в посинілі пальці цупко взявши рушницю.

Видиво зникло, розплилося. І жаль вгортає вартового, і він нічого більше не бачить, і вертається під стріху.

Утекти б від цього полку суворого, байдужого, що може вже й завтра перейде коло нього мертвого зимнокровно, не бачучи в нім людини, виснаженої до останку.

Чи не існували такі частини, де ходили козаки у барвних уніформах, часто п'яні, готові завжди сіяти самоволю і бешкети?

Вартовий ходив з трудним серцем, і на тлі світанкового неба все чорнішою видавалася його висока сільвета.

II.

Сонце світило на всіх блискучим світлом. Мерехтіли по-осінньому калюжі в подвір'ї.

П'ятеро козаків чистило під клунею картоплю і серед них кашовар Гуцайло з довгим жовтим лицем. Він теж чистив картоплю, але робив це з зимним і призирилим виглядом, як і взагалі все на світі.

Сотник стояв коло Гуцайла і лаяв його довго і сердито за прогріхи у варенню.

Гуцайло виточував швидко, як телеграфічний апарат, безконечні стяжки картопляної шолухи і мовчав. Навіть ані разу не звів лица на сотника.

Щербина стояв недалеко і слухав, що каже сотник.

Полковий Рябко бігав мокрий, захляпаний (здавалося був у чоботях) серед груп козаків. Це не були панички, ці суворі "хлопці"! Дехто ще мав на собі чорну уніформу Н-ського полку і сушився при вогнищу, на декому залилося саме лахміття, ледве прикрите селянським сіряком, було також кілька босих.

І всі: старшини і козаки мали щось спільне, відважне й терпеливе, в очах, в обличчю, — то, властиво, була їхня уніформа.

— Дозвольте сказати, пане сотнику! бовкнув несміливо за спиною сотника Щербина.

Але сотник гуркотів далі:

— От тільки всип соли до молока, бісів сину, — то я тобі всиплю. Стільки соли, аж очі рогом лізуть...

І раптом повернувся до Щербини. Металево блиснув тризуб на сотниковій шапці.

— Чого хочеш?

І глянув просто наглий, маленький і міцний, як кулачок. Глянув вгору на козака.

— Так що, пане сотнику, хочу я в другу частину перевестися.

— Угу.

— Тому, що служба важка тутечки, пане сотнику, — Щербина просив вибачення жалібністю в голосі, — і ніяк мені не можна її як слід виповнити.

— Угу.

Щербина почував себе дуже ніяково. Він уже виспався. Сумна ніч розвіялася і немов забрала з собою більшу ча-

стину його моральних аргументів. Ніч осамотила його, а день, він почував, знову з'єднав його з тими людьми, що, були бойовими і де кожен знав своє місце.

І тепер Щербина не міг вияснити сотникові: мова вартового заплутувалася і розбігалася у різні боки, як дощовий потічок.

Та сотник уже не слухав козака. Хоч це був у полку перший такий випадок, — він знав, що має робити.

Статурний Гарасим, що звичайно бив корови до кухні, підійшов, човгаючи чобітьми.

— Візьми оцього, — показав сотник на уважного Щербину, — і даси йому п'ятнадцять гарячих, а потім хай бере свої манатки, — гайда, щоб полку не поганив!

Гарасим повів козака під тин. За ними, ліниво підвівшись, пішли по одному, по два козаки, що чекали на обід.

III.

— Добре б'є, — казав один з козаків, смуглявий з блакитними очима. Добре б'є, — тягнув він,

— Н-да, сидіть не буде з такою хвормою на...! — сказав другий і сплюнув просто на чобіт працьовитому Гарасимові.

— От у нас били! — захлипнувся голос у юрбі, що оточила місце карі. — Поб'ють і водою помиють.

І не відриваючи очей від шомпола, що свистів і вривався в голе тіло, козаки почали спокійно обмірковувати справу биття. Як б'є ворог, як б'ють наші, кого треба бити, а кого ні.

Щербина ухкав під помірними ударами. Операція кінчалася, коли підійшов сотник і, ховзнувши поглядом по Щербині, звернувся до козаків. Він усе любив пояснити.

— Бачите, хлопці, оттаке золото весь полк зіпсує. Такий буде з полку до полку вештатися...

Щербина встав.

— Оттакий скрізь нарікатиме...

Щербина з деяким сумнівом обмацував побиту частину тіла.

— А діла ніде не робитиме... Ну, забирай своє, що ма-

еш, та й іди під три чорти! — незовсім лагідно звернувся сотник до Щербини. Той, високий з твердими і упертими рисами лица роздумував. Поглядав скося на присутніх: ні одна пара очей не дивилася на нього прихильно. Люди, з котрими він разом їв, бився і спав, покидали його насправжки, — це було несподівано і прикро.

— Ну, йди, йди, чого похнюпився? — спокійно підштовхував Гарасим.

— Не хочу, — раптом байдужим тоном заявив Прокіп Щербина, а козаки, що почали були розходитися, спинилися.

— Що, мало гарячих? — здивувався сотник, глядячи півобертом, і насторожився. Якись пакості у нього в голові — подумав.

— Що гарячі, — гарячих не страшно. Чому я піду? Щербина підвів голову, глянув спочатку на підстрижені стріхи хат, на грязьку вулицю, а потім у відповідь на запитливі погляди сказав просто: — До вподоби мені так. Правильно, — не крути!

Козаки стояли спокійні. "Ну, ну"! сказав дехто.

Сотник задумливо крутив козячу ніжку. Потім простягнув її Щербині:

— На, закури, хлопче... сказав дуже спокійно.

Потім почав крутити цигарку для себе.

БЛЯШАНКИ

I.

Довкола каламуть осіння, і вистріли, і бої нечувані, і нечувані дні довкола комишом виростають гостро. В саме небо упираються.

А тут армії української — відступ. По чотирьох роках, що віч на віч з Москвою, — відступ.

Сказали комгрупіві:

— Пане полковнику, тепер — осінь. Поляки, союзники, з Москвою замирились — і нам тепер сутужно. Переходьте кордон, — почекаємо за дротами в Вадовицях, чи в Ланцуті. Не вдалось у цьому році, двадцятому, — вийдемо в двадцять першому рідний край визволяти.

А комгруп дивиться довкола: стоять при дорогах бур'яни, обвислі ще в нічному приморозку, димки в'ються над хатами далеких Ожиговець, а ще далі подільські горби голубіють у млявому сонці. І озброєні люди йдуть: українські частини відступають, у бік Збруча посуваються.

Насунув комгруп на сині, як ясні, очі сивий смушок шапки, і втягує ніздрями вітерець. А вітерець іздалеку сухий запах, гіркий запах, степовий запах полину несе.

Не дивиться на нікого комгруп — відповідає:

— Ой ні, панове, — не кличте мене, — знаю я, що вас там жде. Сидів я вже раз інтернований. Не хочу годувати своїм тілом таборові воші, гливкого хліба не їстиму, і за дротами сидіти не буду. А що до смерті-сухоребриці, то і в таборі можна згинути. Та вже краще в бою!

Хочуть йому сказати, що його людей — купка, що крізь фронт большевицький не прорватись їм, що тепер листопад, пізня осінь, що... А його вже немає.

Коником перед своїми людьми виїжджає-басує, голосно питається-говорить:

— Кликкала нас наша мати Україна, — хоч без амуніції, без зброї, без узуття, а йшли ми...

Тоді дивляться люди на свої ноги. Не один дивиться на свої припухлі, почорнілі від морозів, побиті об каміння босі ноги, — потім зводять очі на комгрупа, мов питаються: а тепер що?

— Я вам, — каже комгруп голосно, — нічого не обіцяю. Я вас, — каже, — не силую. Хто хоче, той може туди йти.

І показує на темний, зимовий Збруч, на далекі галицькі рівчаки й балки, на високий беріг, на дерев'яний міст, на село Ожигівці.

— Придивіться, — каже, — пригляньтесь. Той міст перейдете, — більше вашого голосу уже по цім боці не почують.

І всі бачать довгі низки фір і сотні, тисячі похилених людей, що плачем шаблі ламають, з прокляттям рушниці об камінь трощать на дрібні шматочки, що оглядаються і переходять Збруч. Переходять, піддаються чужинцям і от падають, сідають, засипляють камінним сном. Безпечні, — та вже під чужим багнетом, під невірничим, олив'яним небом.

Поблід комгруп, показує:

— Я вас, діти, не силую: хто не хоче з нами, нехай туди йде. За дроти.

Замовк на хвилину. Чутно тільки — важко дихають люди, переважно дихають.

А потім як крикне, аж здригнулись усі серця, усі в його руці затріпотіли:

— Але я туди не йду, ніхто мене не переконає. У себе, в Україні помру, — із зброєю в руках.

І спиняється, і додає тихіше, важче:

— А може, діти, в Україні дочекаємося того нашого дня? Може, діти, треба тільки витримати?..

І додає на кінець байдужо, замовкає:

— Та я вас, хлопці, — не силую...

І дивиться — жде.

А хлопці кричать "слава", кричать "веди нас", гукають

не знати що, і плачуть, і сміються, і трусяться всі чи від неспання, чи від холоду, чи від чого іншого?

Дивиться на них ясным оком випростований, мовчазний комгруп, півголосом адьютантові накази дає.

Тільки ранених відіслали, — а так усі до походу лаштуються.

Бо поспішати треба, кіннота Котовського недалеко.

Як у казані кипить. У тих, що міст переходять, забирають зброю, кулемети, за коні сваряться криваво.

Комгруп стоїть кінно, спокійно — з горба все бачить. То на своїх людей погляне, то на осіннє небо, на пір'їсті хмарки, що закоцюбили в сірій високості. До вечора вийти треба, хоч воно й дороги й пруги тутешні відомі йому добре.

І от на другому березі дивляться штаби, спиняються кухні, тачанки, озираються роззброєні відділи, — пішов наш комгруп!

Он, он балкою, нищечком в'ються зміїсті сотні кіннотчиків. "Полоти йдуть Україну від бур'яну!" кажуть про них "Ех, і добрі ж хлопці пішли!"

А сотня за сотнею іде, іде, іде серед блакитних горбів, серед високих бур'янів і кущів придорожніх, іде на запах степовий, на гіркого полину запах.

І вже не видно їх...

Попід лісом, де невиразно чорніла вузька дорога між стовбурами берестів, став комгруп, щоб пропустити свій відділ.

Обережно їхали один по одному.

Сиділи в сідлах мовчазні, напружені, в'їздили зосереджені, в чорне зіво гущавини раптом поринали.

Смужки червоности все тонші яріли на заході. З краканням вилетіло з лісу назустріч верхівцям фіолетово-чорне гайвороння. Розсіялось важке, маєстатичне, але трохи тривожне. І таке сите. Може десь недалеко трупи обсідало. Високо заблимав олив'яний, мов би підмерзлий сірий місьць.

Ось проїздить Головченко Яків, добрий кулеметчик, ще з Київської дивізії, а за ним якраз поручник Писар, меткий,

жвавий гарматчик. Як порох вибухне, розсердиться, згасне і знову сміється.

За ним Погиба, Чорниш, Стеблин, Гуцало і націлювач Саківський — самі гармаші — з поручником за останні три роки душею зрослися. Їдуть спокійно: де Писар, там і вони. Лікар Єнтис сидить на своїй тачанці з санітаром і куняє, киваючи закандзюбленим носом.

За ним Повторак Олександр, підстаршина, їде незадоволений, люлечку чистить. Очі малі, сталеві світяться на темному лиці. У війську — від взяття Київського арсеналу, колись був слюсарем. За ним високий Пустиренко, священник, високий, як поганський волхв, благословив комгрупа, проїжджаючи, скромно і змучено.

Сава Сомбун-Капун і Оболь Левко, один велетень, другий дрібний хлоп'яга — товариші нерозлучні, обидва добрі до найнебезпечнішої розвідки...

І інші, і інші. Появляються, голову схилять трохи, мов слова вірні вимовляють, і зникають у лісі. Коні ступають поволі по твердій, де-не-де присипаній сніжком, землі. Їзці в руки хухають, б'ються руками об поли.

— Що, холодно? — питається комгруп одного, — холодно, Начило?

Обертається той, цибатий, зсинілий на своїй шкапині, ледве мотузкові повіддя тримає. Босі ноги визирають з-під шинелі. Дивиться в очі комгрупа уважно, довго, мов би щось найглибше тим поглядом віддавав, потім коня придержує, льодинки з вусів стягає:

— А, — прохладно, — каже, — пане полковнику! — і кінь несе його спокійно далі.

Тим часом до комгрупа під'їздить і стає збоку молодий, тонкий, Моренко, культосвітник, із гімназистів, і ще Киркор, помічник комгрупа, в чорній бурці. Киркор — мовчазний, як заворожений. Був з Одеських гайдамаків, що гинули мовчки. Присягав не бути милосердним. Обважніло серце, замурувалося, ствердло і перед муками тих китайців, малярів, "радімих", і перед смертю своїх.

Коні під ними стоять понурі, шерсть на конях обмерзла. Стоять, слухають неголосних уривків мови, помірного ту-

поту, хрясту гиллячок і глухого, важкого обертання коліс тачанок.

Киркор мовчить, комгруп розмови не починає, Моренко — наймолодший, тож йому слухати — не говорити.

І от у рівномірні відголоси переходу вплівся новий звук настирливий, дрижачий і немов благальний. Звук без виразу одночасно, звук металевого посуду.

— Кухня? — спитався комгруп.

— Не кухня, — сказав Киркор, поправив бурку і втягнув гостроносу голову ще глибше в плечі. Блиснув чорними очима: — Марина.

Брязкіт бляхи виразнішав.

— Казала, що була вже в двох повстаннях, то й з нами піде, — поспішив сказати, розтираючи ліве ухо, Моренко, — хто догляне, казала, на випадок тифу чи що? Санітарка, словом. Проганяти жалко, — просила ж. Та й ви, пане полковнику, дозволили.

Комгруп не пригадував собі.

— Баба. Курячий розум, — кинув раптом крізь зуби Киркор з жовтим малярійним лицем, — метушиться. Курячий розум, — і рушив ненависний у ліс.

Марина була вже близько; брязкіт і дзвеніння були довкола неї.

Комгруп і Моренко зирнули.

Їхала поволі, сидячи задом до коней на власній тачанці. Голова її була верхівлею гори теплого убрання, мішочків, посуду. Була добродушна, тривожна й товста. З-під насуненої хустки малі очі її дивились на всіх допитливо. Щось у ній було, що пригадувало теплу хату, шваркотіння березових дров у полум'ї, і квасну пару від тих дров у хаті, і млосний запах розігрітих кожухів, і теплу страву, що парує в брунатних полив'яних мисках.

Побачивши комгрупа, вона почала шарпливо поратисьшукати чогось.

Коло її ніг, майже б'ючись об колеса, вертілись, завішені на шнурах, шість великих порожніх бляшанок.

— Гей, — крикнув комгруп, стараючись перекричати їх брязкіт, — навіщо ті бляшки везете?

Марина не почула слів, але зрозуміла. Перестала поратись, сіла. — Це на молоко, — тонко переговорювала, — як тиф буде. Всіх напуватиму. Інтендантські, добрі бляшанки.

І раптом витягнула щось з-під себе, простягла: — Іжте, пане полковнику. Ви ж цілий день не їли.

Комгруп не глянув на неї, не почув її.

Останні верхівці минули його і він торкнув коня, щоб наздогнати чоло колони.

Від'їжджаючи, півобернувся, гукнув. Огрядна жінка з булкою в витягненій руці не чула що. Зрозуміла тільки незадоволення і слово:

... Галас!

II.

Ідуть, — як гарматній вистріл від кордону. Як гарматень, летить частина комгрупа, завиваючи: "Пришулюйте вуха ви, нумеровані частини, наймити!" Бо в той час поміж лісами пересувалось багато нумерованих частин: три чверти большевицької армії кинув Троцький на Правобережну Україну.

Пересувалось багато нумерованих полків, а проти них — інші, такі, як комгрупа.

Ті інші причаєні повзли, підповзували звідусіль, з усіх боків і — несподівано, і хижо, і зручно били кігтями, цупили лапою за горло полки номер п'ятнадцятий, чи сто сімдесят дев'ятий. Придушували раптом заспаних, колпаковатих будьоновців без ослони. Раптом нерухомів московський, панцерний потяг із кокаїністами-комуністами, горіла замкнена хата із елегантними штабами карних большевицьких відділів.

І знов повстанські відділи зникали тихоступні, з блискучими очима, тільки по ударах сталевих кігтів капала кров із полків номер сімнадцятий, чи сто сімнадцятий, чи сто сорок сьомий, лежали плями трупів, а по лісах висіли на ялинках — цяцьки — червоні шапки, мундирі з кривавими "звездами", паси з шаблями і зброєю. То втікачі з полків Н. Н. — прикрашували подільські ялинки, як на Різдво. А

довкола по лісах, як лисячі і вовчі сліди, — сліди повстанських груп.

Минуло три дні. Культосвітник Моренко записав у себе: "Три дні. Одинадцять сутічок. 173 версти. Випав перший, добрий сніг".

Біло так довкола. Стоять ялини, розчепіривши зелені пальці, побіч на стежках, доріжках хроплять коні їздців, цієї ночі нагодовані й по відпочинку. А тут їдуть — замислений комгруп на своїм великім, сивім коні і на бахматім киргизі молодий Моренко.

— На що ж ви сподіваєтесь, пане полковнику? — питається комгрупа молодий Моренко, і обидва пригинають голови, бо гиляки ялин обсіпають їх пухнастим, свіжим снігом.

— Я думаю, — каже комгруп і підносить голову, — що скрізь є повстанці, що вся Україна — повстанці. І що може ми запалимо, як порох, нові часи.

Комгруп спав цієї ночі вперше кілька годин підряд, — лице його спокійне і свіже.

Ще подумав. Потім махнув рукою, оживився:

— Бачили ви, — спитався, — як бився Писар під цукроварнею в Коричинцях? Весь тягар бою витримав на своїх плечах: заспокоював, підбадьорював козаків...

— За останню добу, — шукає культосвітник у нотатнику, — ..."майже голими руками здобули ми звиш 20 тисяч набоїв, два кулемети Максима з тачанками, 73 рушниці"...

— Нове Порічча нам і хліб, і ласощі повиносило. Села ждуть нас, — киває комгруп і додає, погризуючи уста: — ждуть нас, хлопче, і червоноармійські штаби, і відділи. Та ба, — кінчає весело, — побачимо ще хто кому несподіванку зробить!

Знов зимном беруться очі комгрупові, знов дивиться довкола уважно. Він нуте в своїй пам'яті кожен кущ, кожний ривчак, кожну валяву ялин при дорозі.

Моренко ж, культосвітник, дивиться тільки в себе.

— А як оточать нас?.. — раптом питається стиха, і злякано вриває.

Востаннє обертає лице до підвладного комгруп, він не-

задоволений трохи: він і так забагато сьогодні розговорився.

— А як убють нас? — повторює і дивиться десь поза молодим хлопцем, поза ялинами, поза цим пекучо-холодним листопадом. Може на свій дім спозирає, на лагідні усміхи родини?...

— А як убють нас, — каже комгруп швидко, — то всеж зістанемося тут, у себе. Як свідки зістанемося.

І пускає коня рясю, бо на чолі кольони чує якийсь рух і неголосну розмову.

І одночасно долітає до нього, знедалека звук бляшаний, настирливий, звук з іншого життя, ніби з теплого диму димарів впливає злякано, лягає на зимні тераси снігів.

— Ці бляшанки, — каже комгруп крізь зуби, пригинаючись над шиєю коня, — ці бляшанки з терпцю мене виведуть. Три дні дзвонять вони мені — в самі вуха. Підчас бою мені в вуха лізуть.

І — далі на чоло кольони. А там Ващенко і Повторак Олександр, мов мисливці, — зворушені. Стоять, показують.

Як мисливці, стримують віддих.

— Пане полковнику, ми, як передовий роз'їзд, їдемо, аж поперек нас минає дванадцять-чотирнадцять возів з людьми.

— Не з людьми, а з комуністами, — поправляє суворо Киркор збоку.

— А далеко?

— Ми були на сто п'ятдесят кроків, тепер вони кроків двісті звідси, — каже високий Повторак. Та й чуто ж!

Змовкли всі, прислухаються. І чути в тій тиші, як серед нерухомих, осніжених ялин боками пролазить, блукає гомін людський, крєкотіння возів, навіть, немов би димком повіяло махорковим, цигарковим. Їдуть назустріч.

— Помітили вас? — питається комгруп.

— Ні.

— Но, то Сулима й Прохорів берить з десятків кіннотчиків і давайте представлення. А ви всі, — обертається комгруп до інших, — замрять! Щоб мені ні слуху від вас!

Прохорів має холодний розум. Він знає, що робить.

Математик. Він їде вперед. А за ним — Сулима, хлопець загонистий, чорноокий, що мить інакше очі дивляться. Хорт на прив'язі, що рве.

Взяли десять козаків, їдуть через прогалявину до возів. Ось і вози. Риплять, їдуть поволі. На возах обозу москалі: ноги попід себе втягнули, серм'ягами поприкривались. По чотири-п'ять їх на возі. Ні, то не обоз, — то може й карателі.

Принишки хлопці на конях, — тільки б витримати в спокою, не кинутись. Та вже Прохорів недбало, по-московському погукує:

— Гей,... товариші, якої частини? Куди їдете?

Придивляються москалі ліново, що то за купка з'явилась?

— А ти якої? — питаються. І Прохорів їм здається сірий, непоказний, і коники його хлопців перемучені, та й небагато їх.

— А що везете? — розмовляє далі Прохорів спокійно, за ним ближче його хлопці — лавою. Хлопці ж самі на червоних і не дивляться. Їм би тільки, щоб — ближче... От так іще. Руки їх хотінням наливаються, щоб — до зброї. Але їдуть тихі, насуплені. В кожного серце б'ється: щоб ближче, щоб ближче... А тоді: руки до кобурів, очі — на москалів, олово — у поготові, і...

І раптом у тиші, що довкола — брязнуло щось, заторохотіло в гущавині.

І на цей брязкіт зірвався сторожкий командир червоних.

— Стій! — кричить, руками на своїх махає, — стій, вони, ні... це бандити. Я чую щось брязнуло там за соснами. Я чую: у гущавині ще щось є. Гей ви, — кричить до українців, — хто ви такі? — і, не чекаючи відповіді, дає своїм команду: — Вогонь!

На це Сулима — гарячка, в цю ж мить з револьвера кладе командира червоних. І увесь десяток по красноармійцях вогнем — без пощади.

Битим склом порозсипувались москалі з возів. Стрибають у кущі, відстрілюються. Були б утекли, та комгруп завчасу послав чоту спішених навперейми. Ще ось між двома

лавами попадали нумеровані жовніри навколішки благаючи, кричучи, а ось уже тільки трупи їх zostались над дорогою. І зістався над ними, завислий в повітрі, рух підтинання, знак руки комгрупа. Короткий знак.

Та хлопці вже майно рахують; свіженькі сідла з возів, з-під брезентів витягнули, зброю.

— Знаєте скільки в нас тепер зброї? — раптом в середині тих, що рахують, гукає Повторак, і ясні очі його світяться на темному лиці: — По двісті п'ятьдесят штук кожен дістане, і повні набійні бідки! По двісті п'ятдесят! От щастя, от щастя! Голими руками забрали...

— І ще б краще вдалось представлення, — каже хмурий Прохорів, — коли б нам якийсь собака не попсував. Признавайтесь, хто задзеленькотів, забрязчав?

— Я знаю звідки той галас був, — каже твердий голос комгрупа над ними, — і я все бачив, діти.

Відає поводи джурі і йде у бік тачанки з самітною, товстою жінкою, що злякано, розгублено дивиться на комгрупа і старшин, що зближаються.

— Пане полковнику, — кричить тонко, — не винна я, це коні. Це коні рушили, злякались чогось. І мій сіпнув.

— Бабо, — каже комгруп, — кинь ці бляшанки. В серці моїм — твої бляшанки. Бережись, щоб ти головою за них не заплатила, дурна бабо. Щоб...

І ввірвавшись, обертається, йде швидко, сідає на коня і рушає. Їде, не озирнувшись.

На ці слова — остовпіла Марина. Так до неї ще не говорили, так зле. Підводиться, стає серед своїх повстин і хусток. Об поли б'є руками, жаль мигтить на її виді товстому й блідому.

— Я ж не для себе везу, — вистогнує. Люди добрі, та ж не для себе! Для них же ж, воїнів, люди добрі, везу. Щоб молоком, щоб напоїти, люди добрі, та я...

Бідкається, в слід дивлячись на широку спину комгрупа, на заломлену папаху, що віддаляється.

Обурена в найсвятішому, "люди добрі" повторює.

Раптом чує на своїм плечі чийсь залізні пальці, хтось потиху під'їхав ззаду і струсонув нею. Аж присіла.

Це чорний, високий, мовчазливий Киркор дивився на неї згори, мов з вежі. Щось було такого суворого і безжалежного в його лиці, що жінка нічого не сказала. Зрештою, це був другий, крім комгрупа, у відділі, що ніколи не усмінувся до неї.

Киркор знову шарпнув, мов будячи сонного. Маркитанка зашипіла з болю.

— Тут нема добрих людей, — промовив сухо і гостро, — чуеш? Тут є військо.

І рушив. Кінь пішов риссю, а над конем полетіли обабіч, мов окселентуючи ристі, поли чорної киреї-бурки Киркора.

— Проклятий черкес! — сказала ще раз голосніше йому вслід і раптом почула в собі слабість, огорнула її безпорадність, і вона заплакала на тачанці, трясучись усім своїм товстим тілом.

Потім злізла, прив'язала по дві великі блискучі бляшанки міцніш, і рушила навздогін колоні.

Була вже спокійна. Мовчазлива упертість залягла на її лиці.

III.

Не дні чергуються, а години йдуть із брязкотом, вибухами, криками ранених і все міцнішим, усе кріпкішим дзвінким морозом.

Не сонце спалює людину, мороз спалює людину. Всі живі тремтіння, всі радощі відчуття втікають від рук, від ніг, у глибину людини. Там у найглибшій темноті, деь коло серця й живота сидить злякане життя; як полум'я утлої свічки, коливається всередині, побоюючись подмухів пекучого морозу. Там є життя, — а із рук відпливає воно, із ніг відпливає воно, на лиці тільки зостається болісна гримаса. Гримаса морозу.

І з тією гримасою сидять люди на тачанках і бояться порушитися, щоб огник життя в них ще не зменшився. Сидять люди на конях і з жахом їм здається, що від крижів половина тіла їм не служить. А ті, що йдуть, — ідуть як на дерев'яних ходулях.

А найстрашніше в морозі, це — бажання зупинитися.

Осніженими лапами затримують ялини, затримують ями, повні снігу, замерзлі грудки землі попід снігом хапають за тонкі, тонкі підошви чобіт і держать, не випускають.

І дихати легше, коли станеш, легше, коли сядеш, притулишся до пенька. І пеньок, здається, теплий, і задрімалося б так...

— Пильнуйте, — каже комгруп Прохорові, — щоб будити тих, що засипають на возах, чи коло возів, а особливо тих, що в ліс заходять. Не всі, бачу, вертаються. Позаду всіх їдьте, сотнику, й пильнуйте!

— Пане полковнику, ще б пак їм не схочеться спати. Ми ж відпочиваємо тільки по чотири години на добу, — каже вслід комгрупі Прохорів. Але комгруп уже далеко, уже на чолі колони.

— Ба, то вже восьму добу посуваємось, — кричить з тачанки до Прохорова культосвітник Моренко.

Йому тільки здається, що він кричить голосно. Від морозу уста його порепались, почорніли, і тільки бубоніння виривається з них назовні.

Культосвітник сидить на останній тачанці. З великим трудом витягає свій нотатник і дописує задубілою правицею: "Сьогодні підвечір кінчається восьма доба — 405 верст. Їдемо щораз повільніше. Щораз більше на санках, возах і тачанках обмерзлих і ранених. Ми маємо завеликий обоз. Сніг у деяких місцях понад півметра: це утруднює посування".

— Для кого це ви пишете, властиво, хлопчику? — питається лагідно й легковажно, потираючи руки, сотник Прохорів, що їде на коні побіч тачанки.

— Для моєї матері, — не усміхаючись, каже культосвітник Моренко.

Сотник хвилинку дивиться в ясні очі хлопця, і каже поважно:

— Хотів би я, щоб ваша мати змогла прочитати ваші записки, хлопчику. Але тим часом хіба вітер читатиме їх, — і обертає коня раптом з дороги: його гостре око зауважило під соснами в лісі темну, нерухому плямку людини, що лежить на боці, як замерзла пташина.

Нотатник лежить у культосвітника Моренка і легкий передвечірній вітерець насакає збоку, перегортає сторінки нотатника.

"...ішли цілу ніч, переслідуювані ворожою кіннотою. На ранок комгрупп знайшов догідне місце коло с. Степанки, оточеного лісом. Ворожий загін, надіючись на легку здобич і не знаючи наших сил, кинувся в атаку. Зустрів їх вогонь восьми кулеметів і ста десяти рушниць. Затримались. Тоді збоку вдарила наша кіннота з Киркором. У ворогів — повний безлад. Взято кілька десятків кіннотчиків, були то 7-ий і 8-ий полк. З наших ранено двох стрільців. Ми здобули 25 коней із сідлами, багато рушниць. Цілий час комгрупп був цілком спокійний. У наших настрій чудовий. Один із розстріляних комуністів мав в кишені список ним власноручно забитих: 47 самих українських прізвищ.

"...В с. Люботині захопили ми шістьх із трудбатальйону і їх командира. Голий, трусився на морозі, перед смертю все повторював: "Чого я пішов на цю страшну Україну?..

"...Ш о с т и й д е н ь . в с. Зінках оповідали селяни, що біля Омельчина йдуть великі бої між повстанцями і москалями. Дійсно, чути глухий гуркіт, але не з боку Омельчина. За с. П'ятидуби прийшло до нас дванадцяттеро селян. Довго оглядали все, неначе оцінюючи: кулемети, коні, запаси набоїв, кухні, — і приєднались. Спиталися тільки: а надія ж є?.. Комгрупп сказав: Так".

"...Сьогодні ми зловили двох кіннотчиків-курсантів: комгрупп довідався щось важливого.

Сьогодні ж переходили залізницю коло с. Хрипівці, там на станції побачив я вагони з написом "Коростень—Київ". Скрізь на вагонах ще не затерто написи: "Україна".

— Моренко! — каже Прохорів дуже голосно, — не мрій, бо замерзнеш. Моренко, — село!

Так недалеко — село: хоч трохи їжі, тепла, відпочинку... З воза на віз, з тачанки на тачанку передають: видно вже, от тільки виїдемо з лісу і вже... тепло, тепло — і сон.

Раптом півголосом передають по колоні: стій, замри, стій, замри...

Із-за останніх стовбурів дерев лісу приглядаються ком-груп і його помічник, Киркор.

Далеко, далеко, кілометрів зодва, в присмерку посува-лась колона московської піхоти з обозами... Посувалися, минали села, йшли на Коростень.

— Ого, — каже Киркор, — навіть, трохи горняшок ма-ють.

Тінь переходить лицем комгрупа.

— Так, є й гірські гармати.

Обертається до Киркора:

— А знаєте на кого? На нас. Це найкраща частина боль-шевиків, це — школа червоних командирів, вислана з Жито-мира із спеціальним завданням: знищити наш окремий по-встанський відділ. Так, так, чорним по білому було в тих двох кіннотчиків, що то ми сьогодні, під Хрипівцями...

Подає Киркорові пакет. Прочитав той, оддав.

— Що ж, почекаємо, — каже.

Стоять під лісом. Дивляться.

— Здається мені, — каже Киркор, — що вони пішли в протилежний бік. Ого, як поспішають, — в далековид ди-виться, — уже ледве їх видно.

— Певно, селяни їх покермували на помилкову дорогу, — ясніше лице в комгрупа. Маємо ніч перед собою спокій-ну. Поки не почались полювання. Цікаво, де ж їхня кавале-рія?..

Тим часом, обережно в сутіні вливається колона в с. Мірчу, а по двох годинах відпочинку іде далі, і стає — зако-пується в тихих, Коблинських хуторах. Як лис, у темній, теплій норі загібається.

Комгруп на всі боки роз'їзди висилає, — не хоче їсти, не хоче пити, сідає під вікном, і так засипляє, сидючи. Тільки — Киркор не спить і варта.

А по хатах радість. Фельдшері коло ранених пораються. Яке ж то щастя по безсилій закоцюбілості на возі мати змі-нену перев'язку замість обмерзлої, гнилої! Яке ж то щастя бути з людьми в теплій хаті, і бачити дітей перед собою, ді-тей із здивованими, великими очима!..

Гомонять, їдять, хто не спить, розповідають.

Та й селяни оговтались: таки свої прийшли, не лаються, нічого не чіпають.

Над хатами димки гнуться, і ніч неначе теплішає.

А в крайній хаті Коблинських хуторів диво прийшло якесь високе, перехрестилось, на добровечір господарям дало. Криком не кричить, як то звичайно військо. Дивляться господарі. Постояло бородате, лисаве, як пасічник, сухар з кишені вийняло, води напилосся, знов перехрестилося, — і під припічком моститься, ночувати хоче. Не просить нічого. Чи то втомлений такий, чи чудний?

Дивується баба такий покірливості, сам господар скоса дивиться на гостя. А той закрив лице руками, і неначе завмер під припічком, в солому втулився.

Коли це, — стук-грюк у хату. Входять козаки.

— Де ж панотець? — питаються.

— Який панотець?

— Дак, щоб посповідав. Тут у нас старшина один умирає, гангрена кинулась у рану.

Та побачивши під припічком, — торс його!

— Батюшко, поручник Сулима вмирає, — поблагословіть його в дорогу.

Встає той високий, застібається. Солома на ньому висить. Очі лагідні, прості.

— Добре, — каже, — ходімо.

І хоче йти, аж тут баба трясеться і — бух йому в ноги, обіймає коліна:

— Простіть мене, дурну.

— Защо ж я вас, господине, прощатиму?

— Що ви святий чоловік, а я того, дурна, не уздріла.

Простіть рабу Богу, Одокію!

І господар кланяється повагом, в самі очі дивиться: — Ви тільки вертайтеся, — каже, — хоч трохи побудьте в нас. Вже ми вас прикриємо і пригріємо...

А вдосвіта до комгрупа хтось у вікно стукає: входить у хату, свічку запалює Киркор, а за ним ще хтось. Шарпнувся зі сну — комгруп.

— Це, — каже Киркор, — наш роз'їзд помішника отамана Сірка привів, — і свічкою показує.

Підходить і помічник статочний, зарослий бородою, одноокий. Моргає одним блискучим оком, до свічки, з бороди льодинки витягує, все каже, — хто він і куди йшов.

— Бо ми, — каже, — вас тут ждали. Давно чули про вас.

— А про червоних курсантів ви чули?

— Ще й як, — каже одноокий і на свічку дивиться глузливо, — я сам звідти.

— Звідки?

— А з катавасії. Бачите, червоні командири нерозумно зробили, бо розділились: кіннота — в один бік, піхота в другий пішла. То ж отаман Сірко і прикалапуцнув кінноту, — може таки чули, — вночі трохи тріщало. Бо то й кулемети, і ручні гранати пішли в діло. Мало, що їх і втекло. Нам ніч і річка помогли, — діло чисте. Може таки чули вночі?

— Ні, — каже комгруп, і йому так ясно стає в голові, мов темна церква свічами розсвітилася. Дивиться на помічника: — Ні, ми тільки піхоту курсантів поперед себе пустили... Що ж треба йти на з'єднання з вашим отаманом.

— Воно так, — каже одноокий, — а може б ви ще тут почекали зо дванадцять-чотирнадцять годин, то б я своїх хлопців (я тутешній) зібрав до двіста душ. Із зброєю, чисто як слід. Хоч воно і сніг, а зібрав би.

— Скільки — встає комгруп.

— Двісті.

— Не людей, а годин?

— З чотирнадцять годин.

Колише комгруп головою, на годинник дивиться:

— Ми — вже тут десять годин. Рушимо за дві години.

Ще зосталась піхота курсантів.

— То ж як буде? — одноокий.

— Ви їдете з нами: ми йдемо на з'єднання з отаманом Сірком. Стільки людей як у нас, буде в нього?..

Облічує одноокий, ворушить устами.

— Буде, — каже.

— А бачите! — каже комгруп. Може ще ми на курсантів пополюємо, а не вони на нас.

І одразу ж мундир, сорочку скидає, вмивається, пирхає водою. І будяться всі, лаштуються. І — то день осінньої одлиги. Як весна, — ясно, тепло, парно.

IV.

Їдуть із жартами. Навіть, ранені жартують. Так тепло зробилось: морозу нема, південний вітер повіяв.

Марина везе багато, — накупила. Дивиться рум'яна, чорноброва із своєї тачанки, шаль на плечах поправляє: — Я своїх хлопчиків рятувала і ще рятуватиму! Коло її ніг клітки з курми гойдаються, кури квокчуть злякані, повстею прикриті. А ззаду тачанки бляшанки везе прив'язані, важкі, повні молока, сметани...

Та комгрупові не до бляшанок. Дивиться то в далечінь, то в мапу. Сині його очі світяться так, як тоді, коли він від границь Збруча рушати постановив.

— Про що він думає? — питаються довкола.

— На Кухарі йдем, на південь, на з'єднання з Сірком.

— А потім?

— Хто знає, що буде потім? Може до нас іще цілі полки приєднаються, дивізії? Може... та що й говорити...

Піхоту курсантів зустріли несподівано. Але побачили перші. Перші кинулись ізза с. Чагарі. Обози відтяли, потріпали трохи артилерію, — чотири гірські гармати забрали, обслугу перебили.

Зате батарея польових утекла.

За с. Чагарі — рівнина, як долоня. Видно курсантів большевицьких, гарним кроком ідуть, вирівнюються. За ними далеко — їхня польова артилерія.

— Прохорів, — каже комгруп, — то ті, що нам у з'єднанню з отаманом Сірком на дорозі стоять. Вдарте з лівого фланга, з-під ліска.

І видно комгрупові: поволі спочатку, а потім все швидше, нагальніше, нервовіше котяться кіннотчики Прохорова, джерельцем біжать серед поля.

Їм назустріч курсанти вишиковуються швидко, зручно, до ладу.

— Іжак! — каже комгруп і опускає далековид, затискає уста, — їжак курсанти роблять.

Виладновується колона червоних чотирикутником: по рогах кулемети, перша лава з коліна, друга стоячи ціляють. Уже близько кіннотчики. І от — їм назустріч задихане та-

тахання кулеметів, і рівні, важкі, як бич Божий, сальви рушниць курсантів. Вогонь розцвітає рівномірно назустріч людському потоку, вогонь пхає з свистом залізо в живу людську масу.

— Діло ясне! — каже Киркор, темніючи на виді.

Бачать усі, як за конем зимного Прохорова, завертає, відпливає так само нежданно, як приплинув, потік кіннотчиків. Відбігають смутним алюром, підбирають ранених.

Бита карта, витягує комгруп іншу:

— Як там гірські гармати, що ми забрали?

— Три зіпсовані, одна зосталась.

— Треба з червоними поговорить, — каже комгруп, — оту їхню артилерійську позицію коли б влучити. А як поспішають!

Дійсно, поспішають курсанти: видно їх добре, нема їм де прикритись. Так за чотири-п'ять кілометрів лаштують, як уміють, свої чотири польові гарматки. Видно, як вовтузяться в снігу й болоті, вимахують руками. Кожушки поскидали — так їм душно.

— Пускайте, — каже комгруп, і рушає на другий кінець села, — попробуйте!

— Пустим, пане полковнику, — каже йому вслід поручник Писар. Він уже оглядав точену гарматку: лице його горить, як у панни до танцю. — Пустим горняшку на батарею. Хлопці, — каже до своїх, показує на гармату, — що це?

— Горняшка, — кажуть гармаші, не відриваючи від нього очей.

— Може горняшка, — кричить поручник Писар, — а може буде чудо!

І — вже на спостережнім пункті.

І вже — Погиба, Чорниш, Стеблин, Гуцало до гарматки, хорунжий Саківський — націлювач. Як до молодиці беруться, — шпарко, з підсміхом.

Розпочали вогонь. Перший — гарматень — недоліт. Другий — заквив батарею курсантів стовпом землі і диму. Ціль!.. Тоді команда:

— Десять набоїв! Перебіжний вогонь!

— Ах ти ж, — каже націлювач Саківський, — ах ти ж, зелений лісе!..

Дим — і земля стовпом. Дим і земля стовпом. І знов:

— Десять набоїв! Перебіжний вогонь!

Прегарний тулуб гарматки не встигає по відкоті доходити, — а вже випал.

Поручник Писар дихання стримує: він весь в очах, він весь — там, у ворозі...

— Ану! — каже націлювач Саківський до номерів: секунди йому жаль! — Б'ємо, б'ємо!

Номери працюють чимдуж, поквапом, — один другого підганяють, набоями в спину штовхають. В ворожу батарею — сімдесят гранат! Лафа, брате...

Прислухається комгруп із другого кінця села — невже з одної гарматки Писар б'є — це ж батарея?

Обсервує комгруп: ось розвіявся дим над ворожою позицією. Лежать там три гарматки поперевертані, четверту на руках несуть курсанти до передків, що кар'єром несуться її рятувати.

Тоді знов. Два випали. Пристрілювання. Перебіжний вогонь... Розвіявся дим: зникли передки, лежать гармати розтрощені.

Комгруп уже скаче через село, комгруп — уже коло поручника Писаря:

— Дякую!

Той дивиться, як із іншого світа вирваний, довгим глибоким поглядом.

— Дякую, — каже вдруге комгруп, — надзвичайно!

Клепле по плечі:

— Зробили своє діло, — вирвали зуби курсантам. А тепер...

— А тепер? — питається поручник, і тоді підходить до них націлювач Саківський, тоді дивляться на них гармаші.

— Тепер рушаємо далі. А її зоставте, — показує комгруп на гарматку, — вона нам не придасться більше.

І всі обертаються, дивляться на гарну, причаєну гарматку.

— Так є, пане полковнику! — каже поручник Писар, схо-

дить із горбка до гарматки, пестить рукою її ще тепле тіло, схиляється так, що от ніби щокою притулиться до неї, — і випростовується:

— Хлопці, — здавленим голосом говорить, — зробіть своє, щоб...

І хлопці — гармаші роблять своє, щоб гірської гарматки не використали пізніш вороги.

— Пане поручнику, — каже націлювач Саківський, — знов ми, гарматчики, не на своїм місці, — і смутний рушає.

Підкепковують з нього, гарматчика, піхотинці на возах, — "жениться з нею будеш?" — питаються. Не слухає їх усіх поручник Писар, озирається: її один по одному покидають похмурі гармаші.

Вона ж бо застається сиротливо перевернена на бік, зяючи дулом, як осліпим великим оком, вона ж бо, як хтось близький і скалічений, застається сама над битою дорогою.

V.

Одноокий каже, коло комгрупа йдучи:

— Ще трохи, ще трохи — ось будуть і Кухарі. А там батько Сірко, а там добрі хлопці.

Поговорюють комгрупові люди потиху між собою:

— Далі, далі, на Кухарі, на з'єднання із Сірком.

Мовчить комгруп, веде свою колону, вперед дивиться: тільки перейти залізничний насип, дві години переходу, — і Кухарі. Сивий кінь комгрупа обережненько ступає, — слизька дорога, сніг розтопився.

— Далі, далі! — думає комгруп. — Далі, далі! — говорить одноокий. Далі, далі! — дзвенять підкови коней, тріскають колеса, погомонює шлях колони: — далі!..

— Ні, — каже Доля згори, — стій!

На насип залізничний вийшли, глянули, — перед їх очима рівне поле, а рівним полем суне видовженим чотирикутником мурашня: кіннотчиків горстка й піхота ворожа.

— Так ось де решта курсантів, — каже зимно Киркор, приглядається, — багато ж їх іще залишилося.

Перші заатакували ворожі кіннотчики. Відбили атаку,

колону стягнули на насип. Полягали, б'ючи без угаву. Вогневий бій іде підскачний, тріскотливий.

— Добре б'ють, випалами б'ють, — каже Киркор. Це мабуть восьма дивізія і курсанти. І опускає далековид.

— Який стан наших? — рівний голос комгрупа лунає коло нього.

— Пане полковнику, стан наш — сто п'ятдесят людей, кінноти й піших і на возах, тридцять ранених і з відмороженими ногами. Коні й люди перевтомлені.

— Відберіть п'ятдесят свіжіших кіннотчиків і нехай сотник Прохорів нишком відведе до одного ліска — і вдарить збоку на курсантів.

Нахмурює брови комгруп, ще каже:

— Курсанти зближаються. Кіннотчики спішуються, зараз наступ, — Прохорів поспішайте!

Вириваються хлопці з Прохоровим, рвуть себе й коней, — і вже за прилісками...

Сходить Киркор поволі з насипу, де спорхує пісок від ворожих куль:

— Уся надія на кулеметчиків, — каже сам до себе, лягає важко і стріляє з-за насипу, не спішучись, і не гавлючи.

Сходить ще повільніше й комгруп із насипу, дивиться. — Уся надія на кулеметчиків, — кажуть його очі: — Уся надія.

О, знають це кулеметчики! Вісім кулеметів розставлених на насипу, гарчать, як розбещені звірі на ворогів, харкають сухим, металевим жаром просто в обидві поли широкої розстрільної курсантів.

Німовні, гострозорі лежать кулеметчики, обіч оскаженілі циркотять смертю їх кулемети, а курсанти йдуть в наступ. Ідуть, як ключ журавлів, тупим клином авангарди міряючи в розгорнений беріг насипу.

На вогонь ідуть, як на маневрах, припадають по одному рядами, рядами, потім зриваються, підбігають зигзагами і знову падають, підповзують, зближуються... Ось упав один з них, скорчився, ні, вони не дивляться на нього, вони зближуються...

Кулеметчики, на вас уся надія!..

Знає це добре бунчужний Повторак Олександр. Його кулемет найближчий до середини лінії курсантів. Бунчужний слідкує за перебіганням москалів, ось вони поспішають, вони поспішають, вони мов би знали про маневр Прохорова, вони підпливають ближче, щоб залити, зламати лінію оборонців...

— Ні, — каже крізь зуби кулеметчик Повторак Олександр, — ви не встигнете, ви не встигнете, братчики!

Тарахкотить кулемет, сіє гостинці.

А лінія москалів присувається ближче, півколом підходять вони під півколо насипу. Де ж сотник Прохорів, що з своїми хлопцями продирається через ліс із боку?

Чує Повторак Олександр, що всі думки, як пелюстки, спадають з його серця і воно стає ясне і просте. Посуває він кулемет вище на насип, установляє, косить ворогів. Він не чує тривоги, Повторак Олександр. Він на мить, як би сам на себе, спозирає спокійний — і бачить себе, своє тіло, що дрижить у піску разом з кулеметом і блюзнірствує оскаженіле. Він дивиться поперед себе... О, як виразно видно маріонеткові рухи влучених, що падають. Раптом — важкий біль у нозі — його поранено в ногу...

— Ні каже Повторак Олександр, — ви, не встигнете, братчики!

Сльози болю на його очах, він лягає на другий бік і стріляє далі без перестану, без пощади. Як віддихає його задихана сталева потвора, так віддихає дрібно він сам...

— Ні, — каже Повторак Олександр.

Ненависні ряди вже ближче. Він розрізняє лица. І от — куля в плече.

Вщух кулемет...

Ні, не вщух кулемет! Здорова рука натискає на спуск і працює докладно вірний "максим".

Ворожа розстрільна ближчає. Чому сотник Прохорів бариться... з лісу? Ой, дошкульно ж б'ють кулі з рядів, що зближаються... Ось кілька курсантів з коліна приціляються в Повторака.

Третя рана — в груди. Червона гаряч застилає очі, нерівно б'є кулемет. Кров тече з уст кулеметчика. Четверта ку-

ля б'є на смерть бунчужного Повторака Олександра. Здригнулось в останнє, сповзло, покотилось тіло з насипу. Остання нитка життя з нього вишарпнулась...

І в цю ж мить, — якби другий кінець тієї самої нитки вириває з лісу оскаженілих людей сотника Прохорова. Голі шаблі блимають над розрідженими вогнем лавами курсантів. Крики "слава", і вереск ненависти, і тремтіння землі від тупоту копит.

Гей, устеляйте курсанти трупом землю!

— Треба докінчити роботу Прохорова, — думає Киркор і поволі відкладає рушницю, оглядається...

— Вперед, за мною! — гукає комгруп і встає з-за насипу на весь зріст. І пориває своїх, і веде...

І тільки раз на мить зиркає на нерухоме тіло Повторака Олександра попід насипом.

— Треба його поховати, — думає. А потім: — Чи ж тут устигнеш поховати? поховують селяни.

І топче кущ козацького терну перед собою і збігає разом із своїми на долину, на рівне поле, де — втікачі, де — ранені, де — крики і смерть.

— Прокляті кліщі, — звучить у голові комгрупа, — ви не тримаєте нас більше...

Вони вирвалися звідти, надлюдсько змучені, відповзли, як вужі, з поля битви. Відійшли, не ховаючи забитих.

Та й не було кому ховати: цим разом не минула куля й панотця.

Ніхто їх не переслідував. В якомусь хуторці коло Кухарів попадали, як мертві, по хатах — спали цілий день.

...”двадцятого дня, — занотував тільки культосвітник Моренко, — ми втратили половину своїх боездатних людей раненими і забитими. Всі кажуть: уся надія на Сірка. Та й штаб його десь тут у лісах за Кухарями“.

Вийшли ввечорі мовчки, як сновиди. Ішли, проламувались у ями й рівчаки, повні холодної води, провалювались у глибокі сніги, піхотинці продирались крізь хащі, кіннота з трудом посувалась вузькими лісними дорогами.

В ар'єргарді залунав тонкий жіночий плач: це Марині здалося, що кінь її здувся, захорював.

Заспокоювали її, кричали:

— Нащо ти возиш стільки з собою? Скинь трохи барахла, лахміття. Викинь бляшанки. Порожні ж.

— Бляшанки?! — і жінка перестала плакати і глянула, як на ворога, на того, хто це говорив.

Витерла очі, висякалась. Підібрала губи, сказала рішучо понад головами піхотинців:

— Ці бляшанки — це архангели ваші, хранителі. На них уся надія.

Навіть, не пояснила чому. Нагнулась тільки і постукала в одну, ще до половини повну.

VI.

В усе темніший ліс в'їздять, — до штабу.

— Нічого, сказав одноокий, їдучи на чолі колони разом з комгрупом і Киркором, — тут зараз почнуться галяви.

І ось блиснуло довкола поміж деревами, білі пасма задріжали в чорноті хащ, це зійшов і утвердився в високості місяць. І ось — прогалявини анфілядою одна за другою. Велика, як заля пересріблюється прогалявина.

— Тут, — показує одноокий, — тут ми яйця в скринях на зиму закопали, на запас. Дивіться но нема їх, — повикопувані. То вже, мабуть, наші порозкопували, — значить, потрібно було... Бачите, — каже до мовчазного комгрупа, — там далі ще більша галява, там у самім кутку землянки стоять — штаб наш.

Ого-го, скільки тут людей товклося! — дивується одноокий, — а що ж це наші варти нас не зустрічають? Якось воно...

І вриває, вмовкає. І мовчки в'їджають із ним по-пліч обоє старшини на ще одну, залиту місяцем, ясну, велику прогалявину. Їдуть утрюх мовчки, а за ними двійками, парами їде, німуючи ще, кіннота, ще кіннота... Лунко так довкола.

Направо й наліво напівприсипані снігом лежать колоди. Ні, то не колоди — забиті люди. Похилились від вітрів кущі. Ні, то не похилились — скошені кулеметами. Згорбатили, викривились, забілили білим нутром чорні дерева — від розривів шрапнельних.

— Тут був наш штаб, — востаннє майже безвучно каже одноокий, і висне лунко тиша, і тільки коні тупотять по грудді. Під'їздять люди, ні! то не штаб, то свіжо обтесаний дерев'яний стовп стоїть, і до нього прив'язано щось грубими мотузами.

То — людина, то рештки забитої людини.

На грудях напис на картоні великими літерами, по-московському:

"Отаман Сірко. Наш одвіт бандитам".

Прив'язаний був у білизні до пня зрубаної сосни. Між голими пальцями ніг, уже снігом притрушеними, чорніли напівспалені шишки. Голову, посічену, покраєну багнетами, схилив безсило на ліве плече, на мотузки, що пов'їдалися в тіло. Чорніли виколені очі, кров загусла коло уст.

Стали всі довкола, мов би поніміли на мить.

Угорі — місяць, на долі — прогалявина біла. А посередині темні силуети людей на конях, силуети людей, що оточили високий стовп із непорушним, бездиханим тілом.

Раптом, хтось пропихаючись між боками коней, підбіг, глянув, торкнув останки замученого, відбіг далі, став на пеньку недалеко, оперся об сосну, — і всі звели очі на нього...

Це ж поручник Писар, паничкуватий гарматчик! Ніхто б його тепер не впізнав, коли б не прийшов він сюди з ними. Кінь його під ним опрягся і останні кілометри він пройшов пішки, продираючись крізь терни й ялівці, провалюючись по пояс у сніг. Блідий був, волосся — розкуйовджене, не захиляв на голім тілі довгих лахманів мундиру.

— Так це та наша надія, наша допомога? — загикуючись, спитався голосом безпорадним, несамовито різким. Як дитина схлипнув, вдавився "так це надія?" Хотів ще рукою зробити рух ніби: як же це так? — і не докінчив.

Вихопив щось металеве: блиснув, клацнув вистріл, похитнувся, мов здивований, поручник обважнів, мов на мить завис без опору, хитнувся і дошкою впав на землю, вдарився об тверду землю молодим лицем.

Підбігли, прискочили до нього друзі: за ручки беруть, за ніжки беруть: пропав хлопець. На лиці — мука, і не дише...

І щось велике, темне, мов би тисячма голосами, заговорило над головами людей, порушилися люди — та не дав комгруп опам'ятатись, заговорити. В диявольському гніві і розпачі яскравіє лице його, стає він на той самий пеньок, крем'язні плечі розпружує, кулаки затискує від несподіванки, горло йому засихає. О, непослушенство! — думає. Перше непослушенство в групі. Як же він смів себе забити, той Писар!

Швидко наказує Погибі, Присташеві, Гуцалові відтягнути трупа набік; тим, що тіло обступили, відійти наказує. "О, непослушенство! — гнівно в мислі повторює.

Стає, облитий місяцем, а очі всіх — на нього.

— Чи ви, хлопці, здуріли, щоб власні кулі, власною шкурою кормити? — гукає лютий, скажений, кулаками затисненими потрясає.

— Чи ви здуріли, смерть на себе накладати? Як Бог дасть, вона прийде ще на кожного. Як треба буде, я сам вам поможу і кулю всаджу кожному в груди, щоб тільки не мучився пізніш у московських, у китайських руках. А покищо не віддавайте голови задармо.

Переводить дух, гнівно дивиться, вбирає всіх у себе, не дає думати, він сам, він сам думає за всіх:

— Що з того, що Сірка вбили московські зағони? Знайдемо другого, десять Сірків знайдемо, ще й себе і їх виручимо. Нехай тільки нам вирватися з тих районів, де найбільш зосереджено частин для боротьби з повстанцями.

Нам тільки, щоб вирватися з району Чоповичі — Радомишль — Зв'ягель, — каже вже спокійно комгруп, — а там над Дніпром від хутора до хутора, аж до літа переховаємося. Нам жити треба, нам жити, жити!..

І гострим наказом обертає колону, не дає задумуватись, підганяє, жене її, оживлює новим духом, не дає ставати, не дозволяє замислюватись — вперед...

Виїжджає голова колони з лісу, — перед нею тверда земля, як скеля, перед нею недалеко просторяться долини і морозні вітри віють, і місяць заходить роздмуханий вітрами, місяць великий, як червоне сонце.

Нахилиється Моренко, дивиться: на снігу багато вовчих

слідів. Дивиться: так кроків за сорок, не боючись людей, у місячнім сяйві — тічка вовча.

Біжить їх штук кільканадцять підтюпцем, ліниво: поперед один з опущеною мордою нагороїжений, за ним менші і більші з виваленими язиками, з опущеними хвостами. Останній іде (добре його на снігу видно) старий, худий, з пошарпаною шерстю вовк. Зукоса глипає кривавим оком на кінноту і витяжним галопом доганяє своїх, трошки кульгаючи.

Прицілюється Моренко, щоб відсталого вовка почастивати. Коли це рука сусіда лягає на цівку рүшницї, похиляє додолу.

— Не роби галасу, хлопче, — каже кубанець Киркор, і в глибині запалих його очей — мов би усміх. Та й за що його бити? Тепер вовки, — то наші побратими, хлопче...

Всі вже виїхали з лісу на чисте поле. Неголосні їдуть. Прислухається комгруп: знов виринуло, знов — тоненьке, металеве, настирливе брентіння. Попід ногами коней, як собача, вертиться, підбігає.

— Як ми мали надію на Сїрка, — півголосом каже обіч Киркор, то тоді не було чути бляшанок. Пане полковнику, не було чути. А тепер, як нема...

На мить дивнішає лице комгрупа: він, мов би звїрював щось у пам'ятї. І знов мовчки їдуть далі.

VII.

Тепер ніби не самі йшли, — вело їх.

Уникали більших сел. Відривались за всяку ціну від переслідувачів, не вступали в вогневі бої. Скрадалися серед жорстоких снігів, і слухали виття вітру.

На одному постою культосвітник Моренко записав:

"...Група полк. Ч. зробила протягом 16-ти днів 620 верст, знаходимося тепер на півночі Київщини. Це випадає коло 40 верст денно. Беручи під увагу глибокий сніг, багна і бездоріжжя — треба вважати це за велике досягнення. Однак, маємо крім того 40 підвід із самими раненими. Їхні тривожні, повні жаху, погляди, що відпроваджують кожен наш рух, не дозволяють нам зіставити їх на поталу москалям.

Перейшовши р. Тетерів, зробили ми в лісі годинний відпочинок, при чому спалено було все зайве, тобто канцелярію і майно особисте, — звільнилось кілька возів для раних. Трохи пізніше, при переході через залізничний тор, ворожий бронепотяг дав по нас кілька випалів шрапнелю високого розриву без шкоди для нас.

Від селян довідуємось, що в напрямі на Димер оперує велика, повстанська група. Коло р. Унави мало бути дуже багато побитих коней, селяни кажуть, що втрати москалів дуже великі. Посуваємось в напрямі до р. Унави.

Тим часом ар'єргард наш під рясним обстрілом. Атаку кінноти відбили ручними гранатами. Бились, навіть ранені, сидючи на возах. Тепер ворожа кіннота може ще чує себе слабою і жде резерв. Бою не розпочинає, лишень переслідує нас, уживаючи власної тактики: в лісі не нападає ніколи, по нашій виході з лісу в чистім полі розпочинає рясний кулеметний і рушничний вогонь, що триває 3—4 години, аж поки не ввійдемо до села, — тут дають спокій. Голодне і холодне вояцтво, непритомне від змучення, падає просто на долівку; селяни, прихильні до нас, починають варити їжу, але не встигаємо їсти, бо ворог робить наскок на село“.

День с і м н а д ц я т и й!

Культосвітник Моренко занотував:

”Північно-східній вітер, що гнав метелицю, вщух. Коло хутора Саламахи ми знову знайшли силу побитих коней. Останньої ночі ми майже не спали. Рука моя так дрижить, що ледве тримаю олівець. Від недосипання і перевтоми дивно виглядає світ“...

Поле — це ворожий вогненний рясний почастинок, ліс — це повільне посування, чекання на обстріл. Поле — це обстріл, ліс — це чекання. Поле. Ліс. Поле. Ліс. Довгий ліс...

Дивним і страшним здається світ виснаженому, коли їде лісом.

Моренко їхав разом з колоною на коні, не тримаючи поводів, опустивши голову. Чув у своїй крові величезну тривогу. Чув у серці виття такого голоду за сном, такого жалю, що наче бачив сам, як то серце стиналося, болісно билося і лебеділо. Заплющував очі. Мов посипані піском, дриго-

тіли повіки. Непритомний колихався в сідлі так, як і інші, як більшість кіннотчиків.

Часами тільки розплющував очі і бачив перед собою смушкову папаху і руду кожушанку комгрупа, обіч чорну бурку-кирею Киркора, а далі коні, кілька тачанок, вози, вози. Не один сидить напівобдертий, натягуючи на себе з заплющеними очима мішок, рядно або й ковдру. Ранені загорілись у соломі і тільки часом хто застогне. Бо всі мовчать, крім ранених.

Поволі котяться колеса, скрипить сніг, ступають коні, і не одному коню кривавлять копита.

— Чи нарікав хто, чи не виконав хто наказу? — чорними устами питається комгруп помічника.

— Ні, — відповідає так само півголосом Киркор, — ніхто не нарікає, всі йдуть.

І їдуть далі.

Моренко знов заплющує очі, чує музику в собі. Мелодія вивертається з його тіла, знов всверлюється в нього і затискає в скронях його нутро. Потім пускає, і Моренко усміхається: це ж сон приходить до нього. Але це не солодкий сон, це голодний, зляканий сон бере його в себе, жує коротко і випльовує...

Моренко розплющує очі: безконечні ряди соснових стовбурів то густіш, то рідше. Моренко дивиться широко-розплющеними очима, що — червоні, криваві, що пульсують від внутрішньої болісної музики: там за соснами привиджуються йому замки, якісь білі хори, постаті...

Раптом свіжа, гримуча, скляна мелодія фортепіану впливає в його мозок. Моренко моргає дрібно, дрібно, — ні, нічого не видно, нічого не чути. Спокійні гиляки сосон, скрипучий сніг — і по снігу, як марево, суне низка кінноти, возів, тачанок...

— Вогонь! — шарпнувся хтось з ранених старшин. Але ні, — він маячить тільки. Ще на вогонь не час, ще ж тягнеться ліс, чекання вогню. Ще.

А от тепер —

— Вогонь! — командує сухо комгруп, і вже зривають постріли стрічні, неблагані, блискавичні. Обмацуючи вог-

нем себе, зустрічаються дві сили — хвилі: полк-автомат, полк-номер і — люди. Люди вольні, що упадають непритомні від знесили, і все ж мають снагу битися.

З тамтого боку зляканий кінь утік без їздця, топчучи, волочучи за собою нерухоме тіло, із цього боку осувається хтось на возі, осувається все нижче і нижче...

Рівнина здається безконечною. Он, он видніє на білому тлі чорна щітка соснового лісу.

— Там під лісом стоїть хата, — кидає Киркор, опустивши далековид.

— Там під лісом хати, монотонним змученим голосом передають їдці один одному. На хвилю відривається їх погляд у далину, а їх руки тим часом ладують рушницю, приготують гранати.

Настирливі вороги щохвилини наскакують то з боку, то з-позатиллю.

Ось раптом ворожим кулеметчикам пощастило уставитися ззаду. Кулемети січуть уздовж колони. Галасують, сипливо кричать на коні підводчики. Хворі в тифовій маячні зіскакують з возів, а ранені з упертими і болісними лицами лягають на возах, прицілюються і стріляють, як моляться. В двох возах коні змарувались, збаскаличились, порвали запряжку...

— Поручник Прохорів, — сухо кидає комгруп.

Поручник Прохорів уже не робить представлення. Такий спокійний, як завжди, тільки трохи, мов би менший, заціпенілий, мовчки веде в атаку свій відділ. Важко йдуть коні, в неохочій галоп переходять, у людей очі широко розплющені. Силою останньої гордості розплющені, а уста мовчать.

Досадливі і, як кризь сон, незадоволені крики зриваються з їх уст тільки тоді, коли москалі уникають шабель, і поспішно відриваються від групи, повертають, а їхні низькі мохнасті сибірські коники чмихають і метуть довгими хвостами по дорозі. Хтось зостався підстрілений на шляху.

Вертається Прохорів.

— У нас двоє ранених, — рапортує Киркор.

— Перев'язати тимчасом, а там коло хат треба буде

притримати ворога, мусимо дати фельшерам можливість переглянути ранених...

Ворог цим разом дав змогу простояти в хуторі зо три години. Може таки справді ждали на резерви? Фуражирам пощастило тоді купити корову, та почався знову обстріл і вже в лісі тільки корову забили.

Патрали кухарі швидко. Кожен вояк, що переходив, чи переїздив коло них, діставав кавалок ще гарячого в крові м'яса.

— Несолоне, — сказав хтось ізтиха, — коли б хоч попелу, то посолив би.

— А де ж Гриценко? Гриценко мав сіль, — спитався кухар, рукавом обтираючи замурзане лице, а другою рукою простягаючи м'ясо.

— Нема Гриценка, — відповіли йому з возів.

— Бомбою вчора розірвало Гриценка, — додав один козак глухо й спокійно.

— Що ж, пропало! — сказав на це кухар. Порахуймо ж тих, що zostались.

І почав рахувати голосно проїжджих, називаючи прізвища.

І на його голос і палець лица людські, мов би будились казали:

— Це — я, це — я, я ще живу!

VIII.

В лісі, на вирубці почав пропускати коло себе комгруп свою групу.

Став кінно кроків десять від лісної дороги. Довкола нього високі пеньки вирубки (лінувався хтось рубати, згинаючись, — рубав навстоячки). Ці обдерті з кори пеньки, напівприсипані снігом, висятья направо і наліво, як свіжопоставлені хрести на новому цвинтарі.

Сам комгруп на сивому, великому коні, важко вріс між ними в землю. Стоїть кінно без дрібних думок — одно в нього.

І ось, пеньки обминаючи, обережно й поважно під'їздить до комгрупа чорний кінь із чорним їздцем на ньому.

То — булавний старшина, підполковник Киркор. І стають обіч на галяві — один, кремінного кольору їздець, завзятість, другий їздець чорний, іще важчий, немилосердя.

А перед ними тягнуться вояки. Чи то вояки, чи то обоз ранених? На скрипучих возах, на санках, що просуваються з вищанням, — сидять, лежать, стоять з об'язаними руками, ногами, вояки і дивляться холодно, мовчазно і все ж із надією. Проскакують спізнені кіннотчики на чоло колони, проїздять на трьох тачанках згорблені кулеметчики, — а лица всіх із запухлими, змученими очима в бік нерухомого комгруппа на сивому, кремінному, врослому в землю коні. Їдуть і їдуть. Скільки їх, цих очей, повних і надії, і звірячого, тупого змучення...

— Василю, — раптом ізтиха каже комгрупп до Киркора, не зводячи очей з вояцького походу, — я не можу не врятувати цих людей. Ще ж є набої, і ми ж іще живем на світі. Хто знає? Може цей ліс такий довгий, що ми відірвемося від ворога, і знайдемо місце, де може два дні... гай-гай, цілих Божих два дні будем переформовуватися, висиплятися, і що найважніше, може зв'яжemo з іншою подібною групою. Тепер уся Україна блукає такими групами, — знайдемо ж когось?

Або, може, — каже комгрупп, задумано на сосни довкола зиркнувши, — багна нас урятують, — от-от почнуться. Наші селяни нас переведуть через них, а чужинцям туди дорога замкнена.

Ех, — каже комгрупп, — чую, що ще треба буде рвонуть їх усіх, — показує на вояцтво, — іще тільки раз рвонуть усіх, але з усієї сили! — і додає півпитально, пів із погрозою: — коли б тільки витримали коні і люди.

Киркор дивиться хвилину на небо, — там загусли хмари вузькі, жовті і пружні. Киває головою.

— Люди витримують, — каже хрипко. Потім дивиться на щось на дорозі і раптом гризе уста і лице його ненависніє.

Дорогою їдуть низкою вози, а за возами — трохи відстала тачанка з замотаною в хустки постатею.

— Баба в лісі завжди трохи відстає, — спільна поглядає Киркор.

І постать із тачанки теж дивиться на обох їздців: крем'яного і чорного, — дивиться моргливим, нерівним, жіночи мпоглядом і раптом опускає очі з жахом, якого сама не розуміє. Поправляє шаль на голові, обтягує кожушок дрижачими руками, і не дивлячись, чує, що шість порожніх бляшанок колихається під тачанкою. Вперше від двох тижнів почула на собі погляд комгрупа, і той погляд не відривався від неї.

Бляшане голосіння бездушно догнало обоз, оббігло ліс довкола, і прибігло знов до вух комгрупа.

— Завжди в лісі остання, — знов сказав ненависно Киркор. В бою перешкода. Під ногами плутається.

Комгруп глянув просто в очі Киркорові, а з глибини тих очей глянуло на комгрупа щось такого окресленого, що він відірвав погляд.

Маркитанка їхала, і все мостилася.

— Баба перешкоджає, — сказав іще пристрасніше Киркор.

Комгруп слухав бляшанок. Їхне тоненьке торохкотіння було, як голос упадків і поразок, як голос, що накликає біду, ворога...

— Що з бабою зробиш, — кинув неохоче.

— Та зробити можна, — глухо відповів Киркор, дивлячись оттак собі вбік, на свіжо обдерті пеньки.

Комгруп торкнув коня. Не дивлячись на тачанку, минули маркитанку, доганяючи колону.

Марина дивилась на спини обох їздців. Ось вони вже зникали за стовбурами дерев, ось пірнули в ліс, де дорога вилась, як вуж, як вуж виповзувала на горби і кидалася звідти вниз.

Культосвітник Моренко дрімав на своєму коні, коли його минули, стиха розмовляючи, комгруп і Киркор. В півсні він почув неголосне, Киркорове:

—...всі нещастя на нас. За верству чутно.

Комгруп відповів щось півголосом. Моренко полоскотав боки коня, підїхав ближче:

—...прокляті бляшанки, — сказав комгруп.

— Я б зробив, що треба, — сказав майже нечутно, кризь зуби, Киркор.

Потім хвилину їхали мовчки. Потім — і Моренка обудила наче блискавиця — потім долоня комгрупа піднеслася і зробила в повітрі малий короткий рух підтинання. Такий рух, як на питання "Що зробити з пійманим ворогом?"

Моренко почув десь у своїй глибині здивований зойк. І одночасно надлинули уривки слів Киркора:

—...пане полковнику... як відстане...

Моренко підніс голову. Кінь Киркора почав відставати, кінь Киркора ішов усе повільніше. Культосвітник заплющив очі: щось дивного, щось слабого, забутого, а однак наказу приплинуло до його уст, очей, мозку. Як приплив.

Оглянувся.

На цьому повороті дороги сосни поставали тісно: кінотчики їхали майже вужем: грива за хвостом, грива за хвостом. Ззаду видно було далеко, як великим луком дороги їхали низкою вози. Моренко затримав на хвилю віддих, дивний приплив думок на хвилю задушив його, — і раптом пірнув з конем просто між стовбури дерев униз із горба, рушив по тятиві того лука.

Гилляки били його по лиці, кололи й шарпали його кожушок, кілька разів кінь хлопця провалився в яму повну снігу, гнилого чатиння і валяви, аж із жахом культосвітник подумав про найстрашніше для партизана — втрату коня. Але вигарбався з ям, і він їхав далі. Як у очайдушному сні їхав, а трухляве дерево, галузки і сніг обсипували їздця, що поспішав.

Минула довга, довга хвиля — раптом із-за стовбурів сон забіліла дорога. Переїздили останні коні колони. І в цій самій хвилині розляглося жалібне, невмовчне, як плач подражненої дитини, дзенькотіння бляшанок.

Виринув з лісу просто насупроти Марини. Сама груба і випростана їхала остання, правлячи карим коником. Ззаду блискотіли, зв'язані гроном, шість величезних бляшанок. Маркитанка мала на обресклім од морозів, великім лиці невимовну тугу і страх. Доганяла своїх. Далеко крізь стовбури дерев було видно останні вози, що п'ялись нагору.

Коли показався Моренко, лице її відразу змінилось, загострився її малий, яструбиний носик, а чорні очиці насміш-

кувато зиркнули на нього: він же був молодим хлопцем.

Моренко виїздив з лісу задиханий, оглядався. Ба, тісно тут було — і тачанкою не обернеш. Що ж, трудно: мусить жінка утікати без коня, переховається в лісі, а там вернеться до села пішки, не пропаде. Але тепер...

— Злізайте з тачанки, — крикнув, а заморожені щоки й уста перешкоджали йому в крику, — злізайте поки живі. От що ваші бляшанки нарobili! — сікався до неї.

Та не зрозуміла. Йй видалися ці крики якимсь новим, упрощеним способом женихання. Закопилила губу і вирвала свій рукав, коли він почав її занадто сіпати.

— Пропадете ж, — кричав Моренко, з очима вогкими від змучення і нетерпеливості, — пропадете, — кричав, повний розпачливості. Комгруп наказав з вами скінчити. Тобто з бляшанками. Та дивіться ж сюди! — гукнув з одчаєм, — поволі, докладно перед її очима зробив правою долонею рух підтинання...

Цього Марина не могла зрозуміти, просто не було на це розуміння місця в її голові. Аж за скроні схопилась.

— Бляшанки ваші таке нарobili. От і маєте за них, — і вже зводив її з тачанки, тикав їй у руки м'ягкі речі, стромляв під паху короткий обрізан, відпихав її від тачанки, а вона повторювала тільки розгублено: "люди добрі, як же це так?".

Та ж то неправда, — нараз майже завищала, скрикнула тонко, — пустіть мене! — і кинулась знов до ступнів тачанки. — То неправда! Люди добрі, я ж їх від тифу, я ж їх рятувала...

І почала борсатися з хлопцем. Карий кінь поволі ступав за тачанкою.

Вона була сильна, Моренко чув, що слабішає, а однак не пускав, узяв ззаду під пахи і пхав вперед уже по дорозі. Кидав майже зненависно:

— Ну, то йдіть йому назустріч самі. Ідіть, побачите! То війна!

І одночасно з цими словами вони обоє уздріли з-за сосон, із-за горба, на коні їздця. Їхав вищий від усіх їздців на голову, на вороному коні, у жовтій шкіряній куртці, у чорній

папасі, з гвинтівкою наготові. Без киреї-бурки — десь кинув її, певне. То виїздив на горб, і вже спускався вниз, уважно дивлячись на дорогу перед собою, кубанець Киркор.

Він не бачив хлопця і маркитанки, а їм серед чорної колони сосон висока і понура силвета його здалася втіленням війни, самим наказом смерті.

Тепер маркитанка повірила. Вибухнула урваним, коротким плачем, замовкла, позбирала швидко свої вузлики-речі, що були попадали, і не оглядаючись, кинулася в ліс.

Моренко пробіг з нею кілька кроків і став. Тепер тільки почув, що вона біжить і говорить до себе тоненько, по-комариному, жаліється на людей, на хлопчиків-партизанів, на свою долю, на світ, на війну...

Але він спинився і вона спинилась. Треба було розійтися. Вона витерла швидко очі рукавом і вхопила його за плу кожущка.

— Ти, — сказала раптом просто і голосно. — Ти моя добра дитина.

І вхопила його за голову обома руками, жадібно нагнула і поцілувала мокрим поцілунком, якраз у перенісся між чорними бровами.

Вхопила речі, піднесла поли і, підбігаючи, зникла відразу в гущавині.

Моренко сів на коня і машинально порушив поводями. Перед очима в нього стояло змінене лице жінки. Це не було звичайне лице Марини, що бовваніла довкола нього в отупінню, в знесиллю, в гримасах жорстокости і завзяття — чомусь раптом виринуло перед ним таке далеке, таке забуте, немов загублене, близьке лице, лице матері.

